

UNIVERZITA JANA AMOSE KOMENSKÉHO PRAHA

MAGISTERSKÉ KOMBINOVANÉ STUDIUM

2013 - 2015

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Jakub Mikšovský

**Rozklad socialistické diktatury v
Československu druhé poloviny 80. let**

Praha 2015

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Jiří Noha, PhD.

JANA AMOS KOMENSKY UNIVERSITY PRAGUE

MASTER 'S COMBINED STUDY

2013 - 2015

THESIS

Jakub Mikšovský

**DECOMPOSITION OF THE SOCIALIST
DICTATORSHIP IN CZECHOSLOVAKIA DURING
THE SECOND HALF OF THE 80 'S**

Prague 2015

Supervisor Thesis: PhDr. Jiří Noha, PhD.

Prohlášení

Prohlašuji, že předložená diplomová práce je mým původním autorským dílem, které jsem vypracoval samostatně. Veškerou literaturu a další zdroje, z nichž jsem při zpracování čerpal, v práci řádně cituji a uvádím v seznamu použitých zdrojů.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v univerzitní knihovně.

V Praze dne.....

Jakub Mikšovský

Anotace

Diplomová práce se ve své hlavní části zabývá objasněním příčin zhoršení hospodářské situace v socialistickém Československu, zj. v druhé polovině osmdesátých let dvacátého století. Rozebírá snahu nejvyšších vládních představitelů o reformování stávajícího systému, komparaci centrálně plánované ekonomiky s tržním hospodářstvím včetně obchodu zemí východního bloku v rámci Rady pro vzájemnou hospodářskou pomoc. Práce rovněž objasňuje i posílení činnosti opozice k politickému systému.

Klíčová slova

Centrálně plánovaná ekonomika, hospodářský vývoj, komunismus, opozice, plán, přestavba, reforma, socialismus, sociální politika, tržní hospodářství.

Annotation – ENGLISH

This thesis in its main section deals with the explanation of the causes of deterioration in the economic situation in socialist Czechoslovakia, especially in the second half of the eighties of the twentieth century. It discusses the efforts of the highest government officials to reform the current system, comparison of the centrally planned economy to a market economy, including trade Eastern Bloc countries in the Council for Mutual Economic Assistance. The work also explains the strengthening of the activities of the opposition to the political system.

Keywords

Centrally planned economy, communism, economic development, plan, reconstruction, reform, social policy, socialism, the market economy, the opposition.

Poděkování

Rád bych poděkoval panu PhDr. Jiřímu Nohovi, PhD. za odborné vedení, cenné rady, připomínky a věnovaný čas.

Obsah

ÚVOD	9
1 RVHP A JEJÍ MECHANISMY FUNGOVÁNÍ VZÁJEMNÉ SPOLUPRÁCE	14
1.1 Hospodářský vývoj po druhé světové válce pod sférou vlivu SSSR	18
2 HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ V ČESKOSLOVENSKU PO 2. SVĚTOVÉ VÁLCE	23
2.1 Na cestě k centrálnímu plánování	23
2.2 Centrálně plánovaná ekonomika - shrnutí	25
2.3 Komunistická diktatura v Československu	27
2.4 Gustáv Husák – jeho role	28
3 DEFORMACE HOSPODÁŘSKÝCH VZTAHŮ V 70. A 80. LETECH V ČESKOSLOVENSKU 31	
3.1.1 Propopulační politika v období normalizace	32
3.2 Počátek 70. let, fáze čistek a konsolidace režimu, „normalizace“	35
3.2.1 Zpomalení ve druhé polovině 70. let	37
3.2.2 Předreformní období – 80. léta	38
4 ČESKOSLOVENSKÁ EKONOMIKA V OSMDEŠÁTÝCH LETECH 20. STOLETÍ	41
4.1 Československé hospodářství v první polovině 80. let	43
5 ČESKOSLOVENSKÉ HOSPODÁŘSTVÍ V DRUHÉ POLOVINĚ 80. LET	47
5.1 Miloš Jakeš – Generální tajemník ÚV KSČ (1987-1989)	49
5.2 Slušovické JZD jako neopomenutelný projekt	50
5.3 Tuzemský Export (TUZEX)	53
6 POČÁTKY ČESKOSLOVENSKÉ PŘESTAVBY A POTÍŽE S PROSAZENÍM PROJEKTU ..	56
6.1 Vliv perestrojky na přestavbu v Československu	58
6.2 Opozice komunistického režimu v 80. letech, Nezávislé iniciativy	63
6.2.1 Charta 77	65
6.2.2 Několik vět	67
7 HLAVNÍ EKONOMICKÉ PROBLÉMY ČESKOSLOVENSKA	70
7.1 Mikroekonomická situace	70
7.2 Makroekonomická situace	72
7.2.1 Makroekonomická nerovnováha: příčiny, důsledky	73
7.3 Stav ekonomiky a vývojové tendence	75
8 ROZPAD VÝCHODNÍHO BLOKU	77
8.1 Dominový efekt, sametová revoluce	78

8.2	Demontáž socialismu v Československu	79
8.3	Institucionální vývoj po roce 1989	81
	ZÁVĚR.....	83
	SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	85

ÚVOD

Rada vzájemné hospodářské pomoci, sdružení, které československé hospodářství zásadně ovlivnilo i po konci jejího více než čtyřicetiletého fungování.

RVHP vznikla do jisté míry jako obranná reakce východního bloku včele se Sovětským svazem na poválečnou situaci v západní Evropě, kde se začínal aplikovat Marshallův plán, který měl cíleně organizovaně zabezpečit pomoc poválečné Evropě. Východoevropské státy včetně tehdejšího Československa pomoc odmítly a daly se na cestu organizovanou Sovětským svazem. Můžeme i spekulovat nad tím, zda s tím západní mocnosti včetně Spojených států amerických tak trochu počítali. Protože, pokud by se do programu připojilo Československo a další válkou postižené státy východní Evropy, finanční injekce USA by jistě nebyla dostatečně efektivní.

Plán na pomoc Evropě poprvé vyhlásil ministr zahraničí USA George C. Marshall 5. června 1947 na projevu na Harvardu. Plán směřoval na pomoc postižené Evropě s cílem vyloučit možnost rozšiřování myšlenky sovětského komunismu a tím eliminovat jeho nebezpečí. Pro zahraniční politiku USA byl Marshallův plán nejlepší volbou, i když se později ukázalo, že ještě více rozevřel pomyslné hospodářské nůžky mezi hospodářsky prosperujícím západem a stále více zaostávajícím východem.

Mezi roky 1948-1952 poskytlo USA na pomoc Evropě asi 13 miliard dolarů ve formě amerických strojů. Velmi omezeně jednotlivé státy čerpaly přímo americké peníze. Do jisté míry se dá konstatovat, že značná část americké finanční pomoci západní Evropě USA nikdy neopustila. Za tuto realizovanou myšlenku sám George C. Marshall dostal v roce 1953 Nobelovu cenu za mír.

Jako reakcí na Marshallův plán 5. ledna 1949 vytvoření Rady vzájemné hospodářské pomoci pro státy východní Evropy se

Sovětským svazem. RVHP mělo vytvořit pevný svazek mezi státy tzv. tábora míru a socialismu. Toto spojení bylo spíše spleť špatně plánovaných hospodářsko-ekonomických vztahů podléhajícím nařízením přímo z Moskvy. Poválečné Československo bylo v očích Sovětů bráno za průmyslovou a strojírenskou velmoc. Vlivem nesmyslných nařízeních muselo dále rozšiřovat výrobu, která se společně s nedostatečnou efektivitou vedla ke hluboké hospodářské krizi.

Celý trh RVHP fungoval spíše na výměnném obchodu, nebo na fiktivním platidle tzv. převoditelném rublu. Trh nebyl náročný a hlavně autentický jako trh světový. Značným problémem bylo, že trh RVHP nebyl schopen nabídnout Československu produkty, kterých se při omezeném obchodu se západem zřeklo. Od počátku se jednotlivé státy stávaly stále cíleně závislejšími na Sovětském svazu, který je však od sedmdesátých let dokázal podporovat pouze surovinami, zejména ropou a zemním plynem. Tím fungování celé organizace jen uměle prodlužoval.

Jednotlivé satelity včele se Sovětským svazem přejaly ekonomiku centrálně plánovaného hospodářství, tedy plánování výroby na pět let dopředu. Je však možné tuto výrobu takto plánovat a predikovat vývoj například poptávaného zboží za čtyři roky?

Cílem mé diplomové práce je objasnit příčiny zhoršení hospodářské situace v socialistickém Československu zj. v osmdesátých letech včetně jeho vyústění v podobě sametové revoluce v listopadu roku 1989. Dále chci přiblížit snahu vrcholných představitelů KSČ o reformování stávajícího systému.

V práci se budu snažit zodpovědět následující otázky. Jaká byla motivace v zakonzervování režimu v podobě normalizace včetně motivace jejího prezidenta Gustáva Husáka? Jaký byl vliv Sovětského svazu k československému národnímu hospodářství a

jaký vliv měla na ekonomickou situaci v ČSSR Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP)? Dále jestli při rozhodování v oblasti hospodářství převažovala racionalita nebo ideologie? Jak byli vlastně spokojeni představitelé ÚV KSČ s hospodářskou situací v osmdesátých letech? Jestliže viděli potřebu reformy socialismu, jak ji chtěli v praxi provádět? A byl vůbec daný režim reformovatelný? A v neposlední řadě, jak můžeme hospodářskou situaci konce osmdesátých let zhodnotit z pohledu dnešní doby s odstupem téměř třiceti let?

Vzhledem k tomu, že práce nechce být pouhým popisem hospodářské situace druhé poloviny osmdesátých let, zhruba polovinu práce tvoří sled událostí, které vedly k postupnému prohlubování krize v hospodářství Československa až k pádu režimu v listopadu 1989. Chci vylíčit potřebu vzniku RVHP po druhé světové válce jako reakce východních států na Marshallův plán a potřebu vzniku centrálně plánovaného hospodářství, které mělo zajistit další posun v ekonomice socialistických zemí. V práci porovnávám jednotlivé země východního bloku z hlediska jejich míry zadlužení, hospodářské soběstačnosti, vzájemné spolupráce v rámci RVHP i obchodu se západními státy včetně USA.

Další část se týká působení vrcholných představitelů KSČ Gustáva Husáka, Miloše Jakeše, Vasilu Bíl'aka, Lubomíra Štrougala dalších včetně jejich motivace a plánů v dalším průběhu normalizace. Byli tak cílevědomí v myšlence komunismu, nebo byli k této myšlence, která viditelně brzdila vývoj Československého státu, donuceni souhrou okolností nebo čirým pragmatismem?

Měla vládnoucí garnitura ČSSR aktivněji přijímat myšlenky perestrojky a glasnosti ze Sovětského svazu? Nebo přijmout ještě liberálnější politiku a otevřít se alespoň částečně tržnímu hospodářství? Prodloužilo by to život totalitního režimu?

Téma hospodářské situace a centrálně plánovaného hospodářství je i po třiceti letech stále zajímavé, i když z pohledu ekonomické situace dnešní doby i velmi vzdálené. Vzhledem k širokému spektru literatury jsem v práci použil různých zdrojů.

K vypracování mé diplomové práce vycházím z díla Františka Stellnera, Roberta Holmana a Petra Sirůčka, kdy chci vysvětlit historické momenty, které směřovaly jednotlivé státy východní Evropy ke vzniku obchodu v rámci RVHP. Chci popsat myšlenku projektu RVHP, jeho cíle i vlastní fungování, role jednotlivých států a následnou izolaci obchodu států východní Evropy od kapitalistických zemí západní Evropy a USA. V práci také popisují, jak se realita obchodu v RVHP, stala v pozdějších letech pastí pro samotné komunistické státy a ty se ještě více integrovaly ve směnném obchodu. Výsledkem bylo vytvoření uzavřeného a omezeného trhu.

Z literatury těchto autorů včetně Zdislava Šulce jsem dále čerpal informace k centrálně plánované ekonomice a její následné praxi v podobě pětiletých plánů na veškeré zboží i pracovní procesy a celkovou výkonnost národního hospodářství, včetně komparací centrálně plánované ekonomiky a tržního hospodářství.

K popisu nepříznivé hospodářské situace v osmdesátých letech včetně fungování zahraničního obchodu jsem použil články Alexeje Bála a Milana Sekaniny. Kniha Libora Žídka mi poskytla informace ke struktuře hospodářství konce osmdesátých let, včetně nefunkčnosti projektu RVHP v posledních letech jeho existence. K popisu makroekonomické a mikroekonomické situace v Československu osmdesátých let pak dílo Jana Švejnara a Kamila Janáčka.

Komunistický režim se také snažil o zavádění originálních projektů, které mohly evokovat západní životní styl v podobě Tuzexu a fenoménu Agrokombinátu Slušovice. Proto jsem ve své práci použil díla Zbyška Šustka a články Jána Košturiaka. V sociální

politice státu a populačního nárůstu obyvatelstva v období normalizace jsem vycházel z literatury Jakuba Rákosníka, Jiřiny Kocourkové a revue Milana Kučery.

Díla Adama Drdy a Marka Loužka mi poskytly literární zdroje pro vykreslení postavy prezidenta ČSSR a současně generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, který se pohyboval včele vládnoucí garnitury více než dvacet let a slova o normalizaci uvedl v praxi.

Dále jsem použil autobiografii Miloše Jakeše, který popisuje svoji kariéru od vstupu do strany, studií v Moskvě, včetně svého zvolení a působení v pozici generálního tajemníka ÚV KSČ v posledních dvou letech fungování totalitního režimu. Autor ve své knize vysvětluje politiku přestavby jako odstranění chyb, nedostatků a dalšího upevnění socialismu. Sebekriticky popisuje příčiny neúspěchu a neprovedení politiky přestavby, jeho úskalí včetně rizik i sílícího tlaku komunistické opozice.

Uvolnění režimu v Sovětském svazu po nástupu Michaila Gorbačova vedlo k zesílení protirežimních opozičních aktivit. K popisu těchto opozičních aktivit jsem použil díla Michala Otáhal a články Milana Bárty a Jiřího Urbana.

Hospodářství socialistického Československa je i s odstupem času zajímavé a je třeba na něj nahlížet jako na nedílnou součást našich dějin.

1 RVHP A JEJÍ MECHANISMY FUNGOVÁNÍ VZÁJEMNÉ SPOLUPRÁCE

Začátkem roku 1949 se Československo stalo jedním z šesti zakládajících členů Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). Cílem tohoto uskupení států východního bloku bylo sjednotit síly proti očekávanému tlaku kapitalistických zemí a směřovat k ekonomické nezávislosti na nich.¹

Rozhodující formou spolupráce mezi státy RVHP byly dvoustranné obchodní smlouvy zejména se Sovětským svazem. Poté až mezi ostatními členskými zeměmi navzájem. Bezplatně se poskytovala výchova odborníků, patenty i technická dokumentace.²

Nová organizace neměla pouze koordinovat produkci jednotlivých států se sovětským plánem, ale i mezi sebou. RVHP dále měla za cíl předložit obecný hospodářský plán pro celý východní blok. Přes veškeré ujišťování o rovnoprávnosti všech partnerů se na základě hospodářské převahy Sovětského svazu a závislosti lidových demokracií na dodávkách sovětských surovin i jiných dodávkách se jasně projevovala dominance Moskvy. Jako zúčtovací jednotka pro vnitřní obchod RVHP byl zaveden tzv. převoditelný rubl.³

Skutečnost, že socialistické podniky nemusely na trzích RVHP používat dolary či jiné „tvrdé“ měny, vytvořilo z RVHP velký, avšak uzavřený trh. Trh, který byl uzavřený vnějšimu světu a omezený prakticky pouze na socialistické země s centrálně plánovanými ekonomikami. Postupnými zkušenostmi s fungováním RVHP a prudkým hospodářským růstem v západní Evropě se začal v socialistických ekonomikách prosazovat zajímavý *hospodářský*

¹ GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan. *Teze k přednáškám předmětu Dějiny národního hospodářství*. Ostrava: Vysoká škola báňská - Technická univerzita, Ekonomická fakulta, 2002. 128 s. ISBN 80-248-0203-1., str. 82.

² Tamtéž, str. 82.

³ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16.-20. století)*. Vyd. 1. V Praze: Oeconomica, 2006. 139 s. ISBN 80-245-1141-X., str. 104.

dualismus. Na trhy RVHP směřovaly málo kvalitní produkty, typické pro socialistické podniky, zatímco na trhy kapitalistických zemí směřovala ta nejkvalitnější produkce. Navíc socialistické podniky vědomě nedbali na kvalitu zboží určeného pro trhy RVHP, jelikož věděly, že odbyt bude zaručen. Za své zboží dostaly převoditelné rubly, které mohly opět používat jen pro dovozy málo kvalitního zboží za zemí RVHP.⁴

Na počátku 50. let sice zaznamenaly země RVHP mimořádný růst průmyslové a některé země i zemědělské výroby. Tento růst vedl k výraznému zvýšení národního důchodu. Zaměření ekonomik na těžký průmysl a zbrojní výrobu však vyvolávalo v jednotlivých hospodářstvích značnou nerovnováhu. Po nástupu Nikity Chruščova do čela politbyra Sovětského svazu došlo k uvolnění vnějších vztahů a vedle politických změn došlo i ke změnám hospodářským. Jednotlivé země východního bloku se měly více zaměřit na vyváženější růst hospodářství, zvýšit výrobu v zemědělství a ve spotřebním průmyslu a také urychlit růst životní úrovně obyvatel.⁵

Obsah obchodních dohod a zejména stupňující se požadavky na dovoz měly značné a dlouhodobé důsledky pro československou ekonomiku a vynutily si radikální revizi první československé pětiletky. Již v únoru 1950 se rozhodl Ústřední výbor Komunistické strany Československa (ÚVKSC) zvýšit úkoly prvního pětiletého plánu zejména v oblasti těžkého průmyslu a rozvoji domácí surovinné základny.⁶

V polovině 50. let poté došlo k oživení činnosti RVHP. Zvýšil se objem vzájemného obchodu i počet společných investic. Za důležitý

⁴ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*. Vyd. 1. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2000. 106 s. Ekonomika, právo, politika. ISBN 80-902795-6-2., str. 11.

⁵ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství: distanční studijní opora*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Ekonomicko-správní fakulta, 2004. 184, [21] s. ISBN 80-210-3407-6., str. 161.

⁶ GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan. *Teze k přednáškám předmětu Dějiny národního hospodářství*, str. 82.

je považován ropovod Družba, plynovody a propojení energetických sítí. Zvýšení aktivity RVHP se pravděpodobně jeví jako jeden z faktorů, který vedl k pokračování pozoruhodného ekonomického růstu satelitů východního bloku včetně samotného Sovětského svazu i ve druhé polovině 50. let.⁷

Socialistické země byly plně podřízeny Sovětskému svazu. Ve vojenské oblasti byla v roce 1955 založena Varšavská smlouva, kdy její jedinou společnou akcí byl zásah v Československu v srpnu 1968.⁸

Postoj USA směrem ke státům východního bloku byl o prosazování restriktivní politiky, čím byla podpořena hospodářská závislost na Sovětském svazu. Satelitní země ovšem nemohli počítat s dostatečným objemem sovětských půjček a byly nuceny maximálně čerpat vlastní zdroje – pracovní síly, výrobní síly a suroviny. Jedním z největších problémů bylo, že Sovětský svaz dokázal nahradit jen západoevropské státy a USA jen částečně. Vedle surovin, především železné rudy, poskytovali Sověti pouze vybavení pro budování a rozšiřování těžkého průmyslu.⁹

Ve fungování RVHP se kontinuálně nedařilo uplatňovat integrační procesy. Ty byly v jistém smyslu brzdou růstu efektivnosti celé socialistické soustavy. Společně s embargem ze strany kapitalistických států velmi přispívala k nadměrné materiálové náročnosti československého vývozu. Na druhé straně to prohloubilo nedostatečnou specializaci strojírenství. Napětí v bilanci zahraničního obchodu vedlo k restrikci dovozních potřeb, dále zvyšovalo nákladovost a v konečném důsledku ústilo do nižší inovativní aktivity. Šířka sortimentu v průmyslové výrobě v Československu měla za následek, že výrobní série byly hluboko

⁷ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 161.

⁸ Tamtéž, str. 160.

⁹ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16.-20. století)*, str. 103.

pod optimem, což navyšovalo náklady a přispívalo k nedostatečné efektivnosti československé ekonomiky.¹⁰

V Československu se vytvářela po druhé světové válce struktura ekonomiky podle „poptávky“ socialistických zemí a zvláště Sovětského svazu. Československo se v důsledku toho, jako relativně rozvinuté země, muselo orientovat na vývoz hotové produkce a dovoz surovin nebo polotovarů. Dále však bylo odtrženo od světového vědecko-technického pokroku a výhod, které je schopná poskytnout širší mezinárodní dělba práce. Tato do budoucna nepříznivá situace se promítla do efektivnosti československé ekonomiky a vedla k tomu, že později v osmdesátých letech začala kolabovat. Struktura průmyslu odpovídala československé úloze v rámci RVHP. Byl zde nadměrný podíl palivo-energetického a hutního průmyslu a na druhé straně nízký podíl odvětví a oborů (zejména elektrotechnického průmyslu), které jsou nositeli pokroku v rozvoji ekonomiky společnosti.¹¹

Toto hospodářské společenství socialistických zemí východního bloku trpělo všemi neduhy centrálně plánovaných ekonomik. Členské země se sice mohly pokoušet vzájemně obchodovat mezi sebou za světové ceny, ale jelikož používaly umělou clearingovou měnu, byly od světových trhů prakticky odtrženy a jejich ceny proto neodrážely vztahy nabídky a poptávky. *„Neschopnost centrálně plánovaných ekonomik prosadit se svými výrobky na kapitalistických trzích vedla nakonec k prohloubení socialistické hospodářské integrace v rámci společného trhu RVHP“.*¹²

¹⁰ BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze, Praha, roč. 15, č. 7, 2007, ISSN 0572-3043, str. 45.*

¹¹ Tamtéž, str. 50.

¹² HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy, str. 12.*

Zahraníční obchod socialistických zemí byl do značné míry orientován na tento společný socialistický trh. Vývoz socialistického Československa směřoval po většinu jeho existence z 75% právě na trhy zemí RVHP. Avšak centrum neznalo skutečné výrobní možnosti podniků a bylo proto nuceno vést s podniky vyjednávání o plánu. V socialistické ekonomice znamenal tento proces úpravy v nevyvážených motivací.¹³

Zatímco podniky měly silný zájem na měkkých plánech, úředníci centra postrádali silné motivace vyjednat s podniky tvrdé plány. Proto se plánovací proces přesouval stále do rukou podniků, kterým se dařilo vyjednat s centrem nízké výstupy a vysoké vstupy. Podniky v těchto plánech záměrně podceňovaly své produkční možnosti a naopak přeceňovaly náročnost své produkce na hmotné a lidské vstupy. Výsledkem byly měkké plány, které vedly k vysoké energetické, surovinové a pracovní náročnosti produkce.¹⁴

1.1 Hospodářský vývoj po druhé světové válce pod sférou vlivu

SSSR

V roce 1945 se mnohým zdála být jediná věc, a to, že kapitalismus jako hospodářský a společenský systém selhal. Sice přežil, ale měl být nahrazen mnohem efektivnějším a humánnějším typem společnosti. Tento typ myšlení však není jen blízky státům střední a východní Evropy a také není jen českým fenoménem. Socialismus obecně byl pokládán za systém velice dynamický. Navíc se v období 2. světové války také zdálo, že ekonomický potenciál Sovětského svazu je nesporný.¹⁵

¹³ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 12.

¹⁴ Tamtéž, str. 12.

¹⁵ HOLMAN, Robert a kol. *Dějiny ekonomického myšlení*. 2. vyd. Praha: C.H. Beck, 2001. xxv, 541 s. Beckovy ekonomické učebnice. ISBN 80-7179-631-X. str. 507.

Hospodářství jednotlivých lidově demokratických zemí byla po druhé světové válce ve značném rozkladu, přičemž některá území byla zcela zničena. Ekonomikám neprospělo ani sovětské drancování, které tuto část Evropy postihlo v několika vlnách. Výchozí podmínky jednotlivých zemí, rychlost jejich přechodu i výsledný model se značně lišily. I přesto je možné pozorovat některé společné rysy:

Přechod k plánované ekonomice. Mezi lety 1947 – 49 země postupně vytvářely jedno až trojroční plány obnovy, které se staly základem pro později masivní plánování chodu ekonomiky. S plánováním úzce souvisela i centralizace ekonomického rozhodování, bez které by plánování nebylo možné realizovat. Tato skutečnost zase vedla k monopolizaci ekonomik, jako struktuře nejhodnější pro centrální řízení.

- snaha o maximalizaci tempa růstu ekonomiky
- plná závislost, zejména surovinová, na Sovětském svazu
- změna orientace zahraničního obchodu. Vytvoření sovětského bloku vedlo k narušení hospodářských vztahů a omezení vzájemného obchodu mezi Východem a Západem¹⁶

70. léta měla v socialistických zemích několik charakteristických rysů:

- pokračující technologické zaostávání, i proto, že importu vyspělejších západních technologií bylo trvale bráněno
- sílí inflační tendence zj. v Polsku a Maďarsku
- prudký nárůst zahraničního zadlužení. V roce 1970 7 mld. dolarů, v roce 1981 81 mld. dolarů.
- zvýšení surovinové závislosti na Sovětském svazu¹⁷

V 70. letech byly východoevropské státy postaveny před nové problémy, které vycházely z neuskutečnění obratu od extenzivních

¹⁶ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 161.

¹⁷ Tamtéž, str. 161.

forem rozvoje k intenzivním. Pomalu stoupala průmyslová výroba, zemědělství trpělo neúrodami, infrastruktura byla nadále nerozvinutá, investice stagnovaly, reálné příjmy klesaly a zásobování obyvatelstva se neustále zhoršovalo. Vedle toho existovaly výrazné deficity obchodní bilance. Tehdejším rysem ekonomiky se stala tzv. paralelní ekonomika (stínová či šedá ekonomika), která byla charakterizována činnostmi, které měly zůstat skryty před státními represivními orgány. Jednalo se o tzv. neregistrovaná zaměstnání, která umožňovala nízkopříjmovému obyvatelstvu vylepšit svou finanční situaci. Pracovní síly v této ekonomice provozovaly „melouchaření“, obchodovaly s valutami (tzv. veksláci), a rozkrádaly státní nebo družstevní majetek.¹⁸

V paralelní ekonomice bylo obchodováno s nedostatkovým a dováženým zbožím a byly poskytovány služby, které nebyl státní systém schopen zajistit, avšak tento druh ekonomiky provázel nárůst kriminální činnosti.¹⁹

80. léta jsou obecně charakterizována jako trvalá hospodářská stagnace. Mnohé země, například Polsko, se potýkaly s vysokými dluhy a byly nuceny výrazně navýšit export do vyspělých zemí západní Evropy, aby své dluhy byly schopny splácet. Tento trend se podařilo realizovat pouze na počátku 80. let, avšak po roce 1985 se tento dluh nadále zvyšoval. Nejvíce zadluženými zeměmi zůstávalo Polsko s Maďarskem, kdy jejich dluh v roce 1988 přesahoval 50% HDP.²⁰

¹⁸ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16. - 20. století)*, str. 107.

¹⁹ Tamtéž, str. 107.

²⁰ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 163.

Zadlužení socialistických zemí k 31. prosinci 1980 (v miliardách dolarů)²¹

Bulharsko	2,5
Československo	3,4
Maďarsko	6,6
SSSR	8,7
Rumunsko	9,4
NDR	11,6
Polsko	22,3
celkem	60,3

Některé země východního bloku stály ve druhé polovině 80. let na pokraji bankrotu. Po politickém uvolňování v Sovětském svazu začalo sílit volání po reformách. Jejich základním rysem bylo připuštění trhu do některých oblastí, otevírání se světovému hospodářství. Jednotlivé země se ale výrazně lišily rozsahem i hloubkou zaváděných reforem.²²

Trh RVHP se od počátku osmdesátých let 20. století nacházel v těžké krizi. Centrálně řízené hospodářství vytvořilo deformovaný trh, který nemotivoval výrobce, dále potlačoval inflaci a vytvářel umělou zaměstnanost. Neefektivita se odrazila v nerovnovážném vývoji, postupném zpomalování hospodářského růstu až vedla k celkové stagnaci ekonomiky. V tomto období již průmysl nedisponoval obrovským kapitálem, „nevyčerpatelným lidským potenciálem, ani nedostatkem levné energie, a navíc ho řídila přebujelá a zkosnatělá stranická byrokracie.²³

Reformy obecně postupovaly pomalu, ale v konečném důsledku ani pomalé změny neměly vliv na jasně se blížící kolaps ekonomického systému jednotlivých států. Po pádu východního

²¹ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16. - 20. století)*, str. 108.

²² ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 163.

²³ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16. - 20. století)*, str. 118.

bloku v roce 1989 následoval návrat těchto zemí k demokratickým tradicím a tržnímu hospodářství. Tyto změny se také odrazily i v dohodě o ukončení činnosti RVHP podepsané v roce 1990. Celkově tedy 40 let socialistického plánování dovedlo jednotlivé ekonomiky států RVHP až na okraj ekonomické propasti. Dynamika růstu standardně zaostávala za vyspělými zeměmi.²⁴

Demotivující systémy vedly k potlačení vlastní iniciativy, oddělenost ekonomik ze světového hospodářství zase snožovala konkurenci a nenutila podniky k efektivitě. V neposlední řadě kontrola cen vedla k potlačené inflaci a nárůstu černého trhu. Dále se také projevovала i morální devastace obyvatelstva.²⁵

²⁴ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 351.

²⁵ Tamtéž, str. 351.

2 HOSPODÁŘSKÝ VÝVOJ V ČESKOSLOVENSKU PO 2.

SVĚTOVÉ VÁLCE

Hospodářská i politická situace byla na konci války velmi špatná. Obecná nálada mezi občany v ČSR spíše nahrávala komunistům a celé levicové části politického spektra.

2.1 Na cestě k centrálnímu plánování

Úloha plánování u nás byla všeobecně uznávána. Již v říjnu 1946 byla Národním shromážděním přijata dvouletka. V rámci obnovy válkou zničeného hospodářství se řešily konkrétní cíle a bilance „úzkých profilů“. Podniky však měly nad tento rámec značnou svobodu. S tím ovšem nebyli spokojeni komunisté. Komunistickým cílem bylo přímé řízení podniků státem dle sovětského vzoru. Od začátku roku 1948 se komunistické představy staly postupně realitou.²⁶

Komunisté záměrně prohlubovali a vyhrocovali spory uvnitř Národní fronty a nakonec vyprovokovali nekomunistické strany k umělému pokusu o změnu dosavadní koaliční vlády Klementa Gottwalda. Této skutečnosti využili komunisté k politickému převratu a v únorových dnech zcela ovládli reorganizovaný kabinet a politickou scénu v únorových dnech 1948 v ČSR. Po demisi prezidenta Edvarda Beneše byla v květnu 1948 přijata nová ústava, která již formálně legalizovala vládu „proletářské strany“.²⁷

Komunisté začali po uchopení moci provádět reformy směrem k centrálnímu řízení ekonomiky. Základní změny se týkaly vlastnictví. V hospodářské oblasti proto došlo ke konfiskaci majetku zrádců a kolaborantů. Z měnového systému byla také odčerpána přebytečná likvidita a tyto prostředky byly poté drženy na tzv. vázaných vkladech. V případě průmyslu a to zejména velkého, se

²⁶ HOLMAN, Robert a kol. *Dějiny ekonomického myšlení*, str. 507.

²⁷ NÁLEVKA, Vladimír. *Studená válka*. Vyd. 1. Praha: Triton, 2003. 234 s. Dějiny do kapsy; sv. 22. ISBN 80-7254-327-X., str. 27.

znárodněním souhlasily i tehdejší pravicové strany. Po znárodnění, jež se týkalo podniků s více než 150 až 500 zaměstnanci podle odvětví, hovořily i ekonomické důvody. Mnohé podniky totiž byly po nucené emigraci Němců na pokraji bankrotu. Současně se znárodněním proběhla i pozemková reforma, která ovšem byla omezena na zabavení majetku zrádců a důsledné provádění reformy schválené v období první republiky. V socialistickém Československu bylo potlačeno soukromé vlastnictví i u drobných živností. Z makroekonomického pohledu byla vytvořena téměř jednosektorová ekonomika.²⁸

Centrální plánování mělo dva typické prvky. Prvním bodem byla centralizace ekonomického rozhodování, která neumožňovala podnikům samostatně rozhodovat o produkci a odbytu. Centralizací bylo znemožněno prosazení tržní síly poptávky a nabídky. Ceny, úrokové míry a mzdy byly určeny centrálně bez odrazu na strukturu spotřebitelských preferencí ani vzácnosti ekonomických zdrojů. Ceny tak neplnily svoji alokační funkci. V důsledku uplatňování těchto faktů docházelo k neefektivní alokaci ekonomických zdrojů – kapitálu, práce a přírodních zdrojů.²⁹

Kvůli těmto zmíněným faktorům nebyly socialistické podniky, na rozdíl od kapitalistických firem v západní Evropě, motivovány k maximalizaci zisku. „*Při arbitrálně stanovených úředních cenách peněžní příjmy ani náklady podniků fakticky nic reálného neodrážejí*“.³⁰

Druhým základním znakem plánování bylo plánování hmotných ukazatelů, zejména objemů produkce. Komunistický režim vytvářel od svého uchopení moci tzv. pětileté plány (pětiletky). *Tyto plány měly být určující pro výrobu i rozdělování. Souběžně došlo*

²⁸ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 361.

²⁹ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 10.

³⁰ Tamtéž, str. 10.

k potlačení tržního mechanismu. Ceny byly fixní a mzdy nivelizovány. Mimo základní dva znaky docházelo i ke změně struktury ekonomiky, kdy byla jejím základním rysem monopolizace. Monopoly byly obecně výhodnější pro centrální plánování, kdy se komunističtí ekonomové domnívali, že vzájemná konkurence mezi podniky z nich zbytečně odčerpá prostředky finanční i lidské zdroje. Monopolizace se týkala i bankovní soustavy, kde sloučením centrální banky a komerčních bank vznikla monobanka.³¹

Další změny ve struktuře se týkaly průmyslu. Politická situace vedla k tlaku na rozvoj těžkého průmyslu a zbrojní výroby, kdy v důsledku této orientace byly zanedbány další sektory ekonomiky včetně spotřebního průmyslu.³²

2.2 Centrálně plánovaná ekonomika - shrnutí

Skutečnou podstatou centrálně plánovaných ekonomik byla neexistence trhů a dále neexistence cen. V tomto systému mluvíme o neexistenci skutečných cen, které by plnily své informační, alokační a motivační funkce. Místo tržních cen existovaly jen úřední ceny, arbitrálně stanovené státní byrokracií. Tyto ceny neodrážely nic, co by mohlo být jakýmkoli vodítkem pro efektivní hospodaření na podnikové úrovni, a dokonce ani pro efektivní plánování na centrální úrovni.³³

V centrálně plánované ekonomice je tedy stát pojmán jako základní ekonomický subjekt. Veškerá důležitá ekonomická rozhodnutí činí právě on prostřednictvím centrálního plánu a státního rozpočtu. V tzv. čistém modelu tohoto mechanismu fungování ekonomiky je to dokonce jediný ekonomický subjekt, jelikož národní hospodářství je zde poято jako jediný „superpodnik“,

³¹ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 364.

³² Tamtéž, str. 365.

³³ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 9.

ve kterém jsou ostatní ekonomické subjekty jen výkonnými články bez vlastní subjektivity.³⁴

Veličina i struktura potenciální poptávky je určena s výjimkou příjmů ze soukromého sektoru. Pracovní příjmy jsou rozhodujícím faktorem daného makroagregátu, který je v souladu s plánovým přidělem mzdových fondů výrobních podniků i nevýrobních organizací a se závaznými mzdovými tarify. Je také stanoven plán objemu „společenské spotřeby“ včetně zdravotních a sociálních dávek, které tvoří další determinantu potenciální poptávky.³⁵

Socialistické ekonomiky neznaly ani podnikání. To bylo dokonce zákonem zakázáno, kdy jakákoli samostatná hospodářská činnost bývala postihována jako „nedovolené podnikání“. V centrálně plánovaných ekonomikách nikdo neplnil tzv. podnikatelské funkce, tedy objevování mezer na trhu, inovace, využívání rozptýlené znalosti a specializace podle zákona komparativních výhod. Podnikání bylo považováno jako buržoazní přežitek, který byl podle komunistických ekonomů překonán vývojem.³⁶

Socialistická ekonomika byla ekonomikou hmotných toků, kdy peníze nebyly příliš důležité. Naproti tomu v kapitalistické ekonomice jsou peněžní toky aktivující silou, která alokuje výrobní zdroje. V socialistické ekonomice je tomu naopak. Peněžní toky zde pasivně následovaly hmotné toky a sloužily jen k jejich zachycení v účetních knihách. Podniky, které plnily svůj závazný plán hmotných toků, mohly přitom požadovat úplné profinancování. A pokud podnikům na nákupy hmotných vstupů nestačily příjmy

³⁴ ŠULC, Zdislav. *Hospodářská politika*. Vyd. 1. Praha: Consus, 1993. 163 s. ISBN 80-901004-7-3., str. 22.

³⁵ Tamtéž, str. 18.

³⁶ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 11.

z vlastní produkce, dostávaly dotace za státního rozpočtu nebo úvěry od státní banky.³⁷

V sedmdesátých a osmdesátých letech byly výrobky zemí RVHP na světovém trhu jen omezeně konkurenceschopné a export surovin proto zůstal nejdůležitějším zdrojem devíz. Vzniklé výnosy však nekryly náklady na dovoz, proto byla potřeba rozsáhlých úvěrů. Celkově vedlo zvýšení importů zemí RVHP ze Západu ke stoupajícímu zadlužení.³⁸

Způsob centrální regulace ekonomiky neumožňoval bezpečně dosahovat vytyčených cílů. Reálné výsledky byly zpravidla v kontrastu s plánovanými záměry. V tržní ekonomice je však stát, jako ekonomický subjekt, realizován zcela jiným způsobem. Rozdíl je kvantitativní i kvalitativní. Kvantitativní rozdíl je vyjadřován podílem výdajů státního rozpočtu na hrubém národním produktu, zatímco v centrálně plánovaných ekonomikách se tento rozdíl pohybuje mezi 65-70%. V tržních ekonomikách se pohybuje mezi 20-35%. Tedy rozdíl od centrálně plánované ekonomiky, kde se většina vytvořeného národního důchodu centrálně přerozděluje, dochází v tržních ekonomikách k jeho rozdělování mezi ekonomické subjekty přímo, bezprostředně na trhu dle jejich ekonomických výkonů.³⁹

2.3 *Komunistická diktatura v Československu*

Nastolený komunistický režim, který započal únorovým pučem v roce 1948, byl v prvních letech velmi brutální. Na denním pořádku bylo možné pozorovat politické procesy, koncentrační tábory i justiční vraždy. Mezi občany panoval všeobecný strach a došlo také k první emigrační vlně. K uvolnění politické situace došlo až po roce 1953, kdy zemřeli Stalin a Gottwald a do čela komunistického

³⁷ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 11.

³⁸ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16. - 20. století)*, str. 109.

³⁹ ŠULC, Zdislav. *Hospodářská politika*, str. 23.

politbyra ÚVKSSS stanul Nikita Chruščov a odhalil Stalinův kult osobnosti.⁴⁰

V 60. letech poté docházelo k politickému uvolňování. V roce 1968 se diskuse posunuli ještě dál a vznikl reformní proces označovaný jako Pražské jaro. Ještě než režim stačil přijmout nové politické nebo ekonomické reformy, byl tvrdě potlačen se vstupem vojsk Varšavského paktu. Obsazení země pak vyvolala další vlnu emigrace. Komunistický režim v Československu poté přijal tzv. „Poučení“, kde byl předchozí reformní pokus označen jako revizionistický a okupace sovětskými vojsky byla vyzdvižována jako cesta, která vedla k potlačení kontrarevoluce. Období po roce 1968 je označováno jako normalizace.⁴¹

2.4 Gustáv Husák – jeho role

Po sovětské okupaci v srpnu 1968 si Gustáva Husáka vybral Leonid Iljič Brežněv (generální tajemník ÚV KSSS) jako člověka, který provede normalizaci poměrů v Československu. Husákovým úkolem byla role poctivého vykonavatele sovětské vůle. V dubnu 1969 byl jmenován do čela KSČ (do května 1971 první tajemník, od května 1971 do prosince 1987 generální tajemník ÚV KSČ) a v květnu zvolen za prezidenta republiky. Prezidentem ČSSR zůstal až do konce režimu, 10. prosince 1989 ještě jmenoval „vládu národního porozumění“ a abdikoval. Zemřel v Bratislavě 18. listopadu 1991.⁴²

Byl to do jisté míry jediný intelektuál mezi komunistickými prezidenty. Člověk velmi bystrý, inteligentní, vzdělaný právník. Člověk, který měl nepochybné charisma a také ten, který byl za komunistického režimu vězněn. Byl to jeden z mála komunistických funkcionářů, kteří dokázali odolat mučení a odmítli přistoupit hru,

⁴⁰ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 362.

⁴¹ Tamtéž, str. 362.

⁴² DRDA, Adam. DUDEK, Petr. NĚMEČEK, Tomáš. TOMEK, Prokop. *Jeden svět na školách, Příběhy bezpráví – Nástroje normalizační moci*. Vyd. 1. Praha: Člověk v tísni, o. p. s., 2012. 330 s. 978-80-87456-32-3., str. 25.

kterou po nich chtěli vyšetřovatelé, odmítli přiznat viny, které nespáchali, a to jim také nepochybně zachránilo život.⁴³

Na prahu normalizace do něj řada lidí právě kvůli jeho minulosti vkládala realistické naděje, že se nakonec přece jen stane československým Kádárem. Husák však sehrál hlavní roli ve strategii pacifikace, tedy spočívající v tom, že program dělnicko-rolnické vlády provede někdo z reformátorů, aby jej veřejnost lépe přijala.⁴⁴

Husák, přímo řízený z Moskvy, pak stál za čistkami a represemi přinejmenším prvního, konstitutivního období normalizace. Z pohledu dnešní doby je velmi těžké zjistit, jaký byl Husákův konkrétní podíl na moci v dlouhém normalizačním bezčasní a jaké spory uvnitř KSČ vedl. Po celé normalizační období fungoval Husák jako symbol a ikona režimu. Portrét prezidenta a generálního tajemníka KSČ Gustáva Husáka byl vyvěšen do roku 1989 v každé školní třídě.⁴⁵

Gustáv Husák, ačkoliv je symbolem normalizačního procesu, se paradoxně sám za oběť normalizace pokládal. Jeho plány a představy byly totiž úplně jiné, alespoň to tak tvrdil v rozhovoru se slovenským historikem Viliamem Plevzou. Osobně skončil jako člověk zklamaný, zlomený politikou, kterou komunistická strana dělala a jakou směla dělat.⁴⁶

⁴³ LOUŽEK, Marek, ed. *Českoslovenští a čeští prezidenti: sborník textů*. Vyd. 1. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002. 151 s. Ekonomika, právo, politika, č. 18/2002. ISBN 80-86547-22-1., str. 144.

⁴⁴ VACULÍK, Ludvík. *Všichni naši prezidenti, Deset mužů z Hradu*. Monotematické číslo časopisu Reflex. Praha. 2008. 87 s., str. 4.

⁴⁵ DRDA, Adam. DUDEK, Petr. NĚMEČEK, Tomáš. TOMEK, Prokop. *Jeden svět na školách, Příběhy bezpráví – Nástroje normalizační moci*. Vyd. 1. Praha: Člověk v tísni, o. p. s., 2012. 330 s. 978-80-87456-32-3, str. 14.

⁴⁶ LOUŽEK, Marek, ed. *Českoslovenští a čeští prezidenti: sborník textů*, str. 144.

V roce 1987 se vzdal nejvyšší stranické funkce generálního tajemníka ÚV KSČ a ro roku 1989 zůstal pouze prezidentem. Husák patřil ke skupině komunistických politiků, která odmítala řešit události v roce 1989 násilím, a nepochybně tím přispěl k tomu, že revoluce v roce 1989 proběhla klidnými prostředky.⁴⁷

⁴⁷ LOUŽEK, Marek, ed. *Českoslovenští a čeští prezidenti: sborník textů*, str. 144.

3 DEFORMACE HOSPODÁŘSKÝCH VZTAHŮ V 70. A 80. LETECH V ČESKOSLOVENSKU

Pro vývoj celé československé společnosti byla klíčová situace v Komunistické straně Československa. Během prvních šesti měsíců po srpnové okupaci 1968 se vytvořilo určité spojení stranických špiček, ve kterém důsledně konzervativní křídlo kolem Vasilu Bíl'aka spolupracovalo s pragmatiky okolo Lubomíra Štrougala a se skupinou slovenských federalistů kolem Gustáva Husáka. Tomuto bloku se podařilo úspěšnou taktikou, a to i dosazením Gustáva Husáka do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ, ovládnout klíčové funkce a připravit si výchozí pozice k provedení „čistky“ uvnitř KSČ.⁴⁸

Z ekonomického pohledu došlo v ČSSR po porážce Pražského jara k opětovnému návratu dřívějšího centrálně přidělového mechanismu. Nové politické vedení odmítlo reformu z roku 1967 a dokonce ji v rozsáhlé propagandistické kampani označilo za revizionistickou a kontrarevoluční. Závažnější však byl fakt, že ji zavrhl jako celek reálně, když obnovilo zmíněný centrálně přidělový mechanismus. Tento návrat, který determinoval československý vývoj v dalších dvou desetiletích, byl ve svém důsledku až katastrofální.⁴⁹

Podle slovníku KSČ se československá společnost, která byla otřesená událostmi let 1968 – 1969 se opět navracela do období „klidu“. Režimrazil cestu k návratu k monolitní podstatě socialistického modelu 50. let. Nový režim také přišel s novým termínem „reálný socialismus“.⁵⁰

⁴⁸ BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*. 3. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2011. 178 s. Monografie; sv. č. 9. ISBN 978-80-210-5438-7., str. 171.

⁴⁹ ŠULC, Zdislav. *Hospodářská politika*, str. 102.

⁵⁰ GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan. *Teze k přednáškám předmětu Dějiny národního hospodářství*, str. 111.

Od sedmdesátých let však výrazně klesla produktivita práce. Důležitým faktorem byl přirozený pokles pracovní kázně, který do značné míry souvisel s politickými událostmi. Pro její opětovné zvýšení byl novelizován zákoník práce (zákon č. 153/1969) Sb., kterým se mění a doplňuje zákoník práce). Normalizační vedení dále zavedlo restriktce v oblasti mzdové politiky. Obnovila se plánovitost ve vývoji a usměrňování mezd, principy jednotné mzdové politiky, upevnila se mzdová kázeň a inflační vývoj mezd se zastavil.⁵¹

Vedle tuhých regulativních opatření, prováděla vláda i změny populistické a sociální. Těmito opatřeními se snažila o vytvoření příznivého dojmu alespoň pro některé vrstvy obyvatelstva. 1. ledna 1969 nabyl účinnosti zákon č. 161/1968 Sb., o zvláštním přídatku k dávkám, o změnách v důchodovém zabezpečení účastníků odboje a některých dalších změnách v sociálním zabezpečení, důchodové oblasti a pomoci chudým. Největší změny se týkaly rodinné politiky. Byla přijata propopulační opatření, která měla zvýšit počet narozených dětí a ovlivnit tak populační vývoj.⁵²

3.1.1 Propopulační politika v období normalizace

V širším smyslu lze za populační politiku označit celkovou sociální, hospodářskou či jinou politiku vlády, která ovlivňuje přímo či nepřímo demografické proměnné. Zkoumání populační politiky je také komplikováno faktem, že populační opatření se těžko odlišují od ostatních nástrojů sociální politiky. Rozdíl je často v záměrech vlády, jejichž identifikace nemusí být snadná. V daném státě může fungovat systém štědrých sociálních dávek jako např. rodičovské

⁵¹ RÁKOSNÍK, Jakub a kol. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha: Auditorium, 2012. 416 s. ISBN 978-80-87284-30-8., str. 174.

⁵² Tamtéž, str. 175.

přidavky, příspěvky v mateřství, pomoc s bydlením a daňové úlevy pro páry se závislými dětmi.⁵³

Zejména během normalizačního období se komunističtí představitelé rozhodli plánovitě zvýšit aktivního podporování sňatků a navýšení porodnosti domácího obyvatelstva. Komunističtí představitelé využili monopolistickou strukturu vlády a formovali, prosadili a implementovali cílené populační politiky. Přijatá opatření byla determinována rozsahem, v němž je považováno za legitimní, aby stát zasahoval do reprodukčních rozhodnutí jednotlivců. Naproti tomu decentralizovaný způsob vládnutí s jeho brzdami a protiváhami rozděluje odpovědnost za politiku do různých institucí a neumožňuje tak masivní populační politiku, kterou mohou prosazovat totalitární či autoritativní režimy.⁵⁴

Znamé politické události let 1968 – 1970 vyvolané okupací vojsk Varšavské smlouvy vedly ke značné diferenciaci Československé společnosti. Byla vytvořena zcela nová společenská situace i pro reprodukci. Ve společnosti byla obecně nastavena nedůvěra k novému vedení strany a státu a plynule vedla k uzavření se do rodin a okruhů přátel, k rozvoji chalupářství a chatařství, kde mohli i politicky postižení lidé žít bez dozoru po svém. Redukce společenských aktivit byla jedním z nejkvantifikovanějších zdrojů vzestupu úrovně plodnosti, který začal již v roce 1970 s vrcholem v letech 1974-75. K navýšení počtu narozených dětí také přispělo navýšené počtu žen ve věku nejvyšší plodnosti 20-29 letých ze 780 tis. v roce 1970 na 837 tis. v roce 1975.⁵⁵

Soudobý pohled na marxistické názory na populační reprodukci:
„V posledních patnácti let (od roku 1974) prošlo marxistické myšlení

⁵³ KOCOURKOVÁ, Jiřina et al. *Propopulační politika - ano či ne: sborník textů*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002. 73 s. Ekonomika, právo, politika; č. 21/2002. ISBN 80-86547-19-1., str. 39.

⁵⁴ Tamtéž, str. 39.

⁵⁵ KUČERA, Milan. *Demografie 4, Revue pro výzkum populačního vývoje*. Číslo 4/2008. ročník 50. Praha: Český statistický úřad. 80 s., str. 233.

*mnohostranným rozvojem jak teoretické myšlení, tak analýzy konkrétního populačního vývoje. V marxistické literatuře dosud přetrvávají snahy označovat populační reprodukci za čistě společenský proces v užším slova smyslu, což je důsledek chybné interpretace Marxova populačního zákona jako zákona demografického. Socialistický populační zákon vyžaduje plnou a racionální zaměstnanost práce schopného obyvatelstva ve sféře společenské práce a vyjadřuje nutnost rozšířené reprodukce všestranně harmonicky rozvinutého obyvatelstva.*⁵⁶

Hlavním faktorem však byla sociálně příznivější situace pro rodiny s dětmi, kdy se začal postupně projevovat vliv zvýšené bytové výstavby v její družstevní formě. I přesto v roce 1980 chybělo podle dat sčítání přes 150 tis. bytů, například v roce 1991 ještě 110-120 tisíc. Populační růst byl chytrým uvědoměním si komunistického režimu, že mladá generace v době zakládání rodiny a pečující o děti snáze zapomene na traumata předchozích let, spojená s likvidací nadějí na lepší podmínky života svého i dětí. V své podstatě se to režimu podařilo, mladí lidé byli zahrnuti do rodin a okruhů přátel a nesporně to přispělo k uklidnění společnosti.⁵⁷

Až do konce 80. let se udržovala vysoká úroveň uzavírání sňatků, takže podle tehdejších dat by do 30 let vstoupilo do manželství více než 90% mužů a 96% žen, při průměrném sňatkovém věku kolem 24,5 roku mužů a 21,7 roků žen. Průměrný počet plánovaný dětí těmito mladými manžely zůstával na stejné úrovni kolem 2,0 dětí.⁵⁸

Zmíněný populační nárůst není ani tak výsledkem Husákovy prenatální reformy, ale ve skutečnosti, že velké poválečné ročníky

⁵⁶ ŠUBRTOVÁ, Alena a PURŠ, Jaroslav. *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1989. XIX, 691 s., str. 508.

⁵⁷ KUČERA, Milan. *Demografie 4, Revue pro výzkum populačního vývoje*, str. 233.

⁵⁸ Tamtéž, str. 234.

vstoupily do období fertility. Přesto se však o tomto období hovoří jako o tzv. Husákových dětech. Populační nárůst by tedy zřejmě nastal i bez zavedení těchto sociálních opatření.⁵⁹

3.2 Počátek 70. let, fáze čistek a konsolidace režimu, „normalizace“

V tomto období vývoje politického systému probíhalo vytváření mechanismů, které umožnily přežití režimu do roku 1989. Úvodní fází těchto aktivit byly čistky, které různou formou zasáhly přes půl milionu lidí a postihly politický, kulturní i hospodářský život. Dále se utvořila skupina osob, které v rámci komunistické strany rozhodovaly o vývoji společnosti jako takové i osudu jednotlivců. Veřejnosti by nabídnut „sociální kontrakt“, tj. sociální jistoty a uspokojení materiálních potřeb výměnou za rezignaci na politické dění a ústup do soukromé sféry.⁶⁰

V rámci konsolidace poměrů v Československu byl přijat v prosinci 1970 na shromáždění ÚV KSČ dokument „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ“. Z dokumentu se stal do dalších let jediný přípustný výklad událostí let 1967 – 1969. Invaze vojsk Varšavské smlouvy byla popsána jako bratrská internacionální výpomoc. Východiskem z této situace měla být tzv. normalizace v hospodářské sféře a opětovné upevnění plánovitého řízení naší ekonomiky.⁶¹

Až do poloviny 70. let (5. pětiletka v letech 1971 – 1975) přetrvávaly pozitivní hospodářské výsledky. Za tuto pětiletku byl průměrný ekonomický růst 5,7%. Nedařilo se však dosáhnout cílů v oblasti přechodu z extenzivního na intenzivní ekonomický růst. To

⁵⁹ RÁKOSNÍK, Jakub a kol. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha: Auditorium, 2012. 416 s. ISBN 978-80-87284-30-8., str. 176.

⁶⁰ BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*, str. 159.

⁶¹ GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan. *Teze k přednáškám předmětu Dějiny národního hospodářství*, str. 111.

se nepodařilo ani v oblasti vědeckotechnického rozvoje. V důsledku izolace země na světovém hospodářství nebyla ekonomika zasažena ropnými šoky tak intenzivně jako západní země. Československé hospodářství však muselo čelit celkovému mezinárodnímu cenovému nárůstu, který zdražoval vozy. I když vývozní ceny nestoupaly tak rychle, došlo ke zhoršení směnných relací a k růstu deficitu obchodní bilance. Narůstání cen surovin se projevilo i na změnách struktury dovozu.⁶²

Ekonomické aspekty souvisely s tím, že se od roku 1968 začal vyhrcovat vztah mezi příjmy a cenami. Reformní komunističtí ekonomové podporovali svou koncepci vysokým mzdovým růstem, jehož výsledkem však bylo velmi rychlé dosažení spotřebních a výrobních hranic socialistické ekonomiky a tedy také jejich překračování. Navýšené mzdové prostředky následně vyvolávaly inflační tendence. Nová vládnoucí garnitura rázně ukončila příjmový růst v letech 1969-1970 a následně přistoupila k selektivnímu zvyšování příjmů nejprve hlavně v oblastech těžkého průmyslu, kde by případné nepokoje měly nejvýraznější politický a ideologický dopad na vnitřní stabilitu socialistické společnosti.⁶³

Nejvýraznější sociální opatření režimu byla směřována jako podpora rodin s dětmi, kdy byl v roce 1970 zaveden mateřský příspěvek, v roce 1973 stát zvýšil přídavky na děti a zavedl novomanželské půjčky s nízkým úrokem. Došlo také ke zvyšování důchodů, které se však stále pohybovaly na nízké úrovni. To vedlo k nárůstu pracujících důchodců.⁶⁴

Pro oblast sociální spotřeby stanovil prezident Gustáv Husák, že je „*nevyhnutelné, aby socialistická společnost plánovitě řídila*

⁶² ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 366.

⁶³ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. 1. vyd. Praha: Libri, 2000. 860 s. Historická řada. ISBN 80-85983-82-6., str. 577.

⁶⁴ Tamtéž, str. 578.

směry a proporce osobní a společenské spotřeby". Požadoval udržovat stabilitu cen, růst životní úrovně těch, co nemohou pracovat, podporovat populační vývoj a zvyšovat podporu rodinám s dětmi a mladým manželstvím. Dále požadoval vyřešit palčivý problém nedostatku bytů v Praze, Severočeském kraji a Bratislavě novou výstavbou čítající nejméně 500 tisíc bytů.⁶⁵

3.2.1 Zpomalení ve druhé polovině 70. let

Pro roky 1976 – 1980 byl vypracován 6. pětiletý plán, který byl stanoven vzhledem k obtížnějším podmínkám s pomalejším tempem hospodářského růstu ve srovnání s 5. pětiletkou. Jako značný problém se jevila nutnost čelit vlivu cenové exploze ve světě. Nerovnoměrný vývoj vývozních a dovozních cen se stal hlavní příčinou deficitu obchodní bilance. Pro ČSSR byla nadále rozhodující orientace obchodu se státy RVHP. Hospodářská nerovnováha se projevovala i ve vnitřní ekonomice. Za této situace se začalo projevovat zpomalení dynamiky hospodářského růstu. Na konci desetiletí začala také dlouhodobá stagnace reálné kupní síly obyvatelstva a osobní spotřeby.⁶⁶

Druhá polovina sedmdesátých let znamenala takzvané zamrznutí režimu, který byl udržován pomocí mechanismů vybudovaných v předchozí fázi. Přestože je termín „normalizace“ používán celé období 1969-1989, již od roku 1972 je možné hovořit spíše jako o normalizačním režimu, stabilní fázi v protikladu dynamické normalizaci. Osobám na všech stupních rozhodování se poskytovaly vzorce chování vůči konkrétním jednotlivcům. Převážná většina občanů se stáhla do soukromí, materiální úroveň rostla a

⁶⁵ RÁKOSNÍK, Jakub a kol. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*, str. 174.

⁶⁶ GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan. *Teze k přednáškám předmětu Dějiny národního hospodářství*, str. 114.

lidé byli relativně spokojeni, tedy nedávali nespokojenost otevřeně najevo.⁶⁷

V oblasti ekonomické teorie znamenala sedmdesátá léta návrat do let padesátých. Dá se konstatovat, že šlo o podivnou renesanci dogmatického marxismu - leninismu.⁶⁸

Z hlediska vládnoucí garnitury KSČ se jako jediným schůdným řešením hospodářského progresu a stabilizace stalo úzké propojení československé ekonomiky s RVHP a Sovětským svazem. Československý systém získal prostřednictvím surovinových a energetických dodávek impuls pro vlastní reprodukci, ale současně uzavřel cestu jakékoliv zásadní inovaci. Československo tak nejen vyjelo z cesty progresivních trendů světového hospodářství, ale s ohledem na celkový stav společnosti a striktní politické a ideologické kontroly se začalo zbavovat i možnosti vůbec pochopit, v čem tkví jejich význam a přínos.⁶⁹

3.2.2 Předreformní období – 80. léta

Československo však vstupovalo do 80. let jako politicky a ideologicky konsolidovaný režim, který však záhy narazil na ekonomické problémy, které vyplývaly z opožděných reakcí na ropnou krizi. Technologická zaostalost, vyčerpání zdrojů extenzivního růstu a rostoucí ceny dovážených surovin se projevily i v poklesu růstu národního důchodu v rámci šesté pětiletky (1976 – 1980) oproti předchozímu plánu ze 33,3 % na 21,8 %. Dále se začal výrazně projevovat faktor „šedé zóny“ a korupce. Podle oficiálních odhadů tvořily tzv. melouchy kapacitu několika set tisíc pracovníků na plný úvazek. Dále začal růst fond akumulace, na který měly vliv

⁶⁷ BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*, str. 160.

⁶⁸ HOLMAN, Robert a kol. *Dějiny ekonomického myšlení*, str. 510.

⁶⁹ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 579.

neprodejné zásoby nebo dokonce výrobky, které byly naplánovány, avšak nebyly nikdy vyrobeny.⁷⁰

Režim se tyto problémy snažil řešit již v druhé polovině 70. let novým způsobem výpočtu tvorby národního důchodu, který tak zahrnoval rostoucí seznam položek, které nebylo možné uplatnit ani na domácím, ani na zahraničním trhu. Tímto způsobem pouze fiktivně rostly ekonomické ukazatele, nikoliv reálně míra hospodářského růstu nepokrývala ani růst inflace. Jedinou možností řešení hospodářského problému bylo nastolení růstové strategie. Vedení včele s prezidentem Husákem mohlo vybírat z několika možných variant:

- první varianta by znamenala modernizaci „kadárovského typu“, ovšem zde hrozilo nebezpečí narušení ideologické identity,
- jako další se nabízela politicky kontrolovaná a technologicky pojatá modernizace západního stylu, o kterou se pokoušelo Polsko. Zde hrozilo nebezpečí ideologických průlomů, navíc od roku 1976 šel i polský vývoj ke krizi.⁷¹

Nastolení jakékoliv růstové strategie vyžadovalo opuštění profilu normalizace. Režim však ze své podstaty zvolil namísto růstu horizontální koncepci rovnováhy, tedy řešení systémové krize formou dílčích úprav v rámci zakonzervovaného systému. Hospodářské problémy se řešily spíše pseudoreformou, která nepřipustila uvolnění ideologických mantinelů a tím redukovala systém a jeho strukturální i momentální vady.⁷²

Po roce 1975 se také výrazněji než dříve projevovalo hospodářské opožďování za západoevropskými zeměmi a v návaznosti na tento fakt se rovněž zhoršovala pozice ČSSR ve

⁷⁰ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 585.

⁷¹ Tamtéž, str. 587.

⁷² Tamtéž, str. 587.

světové ekonomice. To se týkalo nejen objemu produkce, ale i výkonnosti ekonomiky, kvality výrobků a schopnosti inovace. Československo zůstávalo nadále předním světovým producentem na jednoho obyvatele např. u hnědého uhlí, oceli, obuvi, skla, piva a chmele, ale neudrželo krok u technicky náročnějších výrobků např. v elektrotechnickém průmyslu nebo kvalifikované chemii.⁷³

Tyto špatné výsledky vedly k dalšímu pokusu o reformu v roce 1980. *Byl vytvořen soubor opatření ke zdokonalení plánové soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980.* Tato reforma skončila neúspěchem, a proto nepřekvapuje stagnace hospodářství v průběhu 7. pětiletky (1981 – 1985).⁷⁴

⁷³ SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*. Vyd. 1. Slaný: Melandrium, 2007. 511 s. ISBN 978-80-86175-53-9., str. 201.

⁷⁴ ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství*, str. 367.

4 ČESKOSLOVENSKÁ EKONOMIKA V OSMDESÁTÝCH LETECH 20. STOLETÍ

Osmdesátá léta uzavírají období budování socialismu v Československu. Byla to snaha, či pokus vybudovat v Československu ve spojení se Sovětským svazem a dalšími zeměmi nový společenský řád, opírající se o myšlenky Karla Marxe a přebírající dobrovolně či nuceně i model sovětský. Ten však vycházel z jiných myšlenek než Marxových a jiných myšlenek než československých.⁷⁵

První obavy o svoje křesla pocítila československá stranická elita smrti Leonida Iljiče Brežněva v listopadu 1982. Konec brežněvovského období znamenal impuls k proměně stávající mocenské struktury. Dosavadní systém byl totiž charakteristický poměrně malou mírou samostatného politického rozhodování a možností volby. Charakteristický byl mimořádně velký podíl represivních složek. Problém úzkého profilu komunistického řízení společnosti se však dostal do zcela jiné polohy v roce 1985 s nástupem Michaila Gorbačova do funkce sovětského generálního tajemníka ÚV KSSS.⁷⁶

V průběhu druhé poloviny osmdesátých let roste dynamika vývoje společnosti, na kterou nejsou mechanismy režimu schopny adekvátně reagovat. Větší objem informací ze zahraničí naznačoval, že materiální potřeby občanů v západní Evropě jsou uspokojovány lépe. Možnosti extenzivního ekonomického růstu, nutného pro udržení „sociálního kontraktu“, se vyčerpávaly, nemluvě o rozsáhlé devastaci životního prostředí, kterou negativně pociťoval stále širší okruh občanů. Díky těmto skutečnostem se vrcholní představitelé komunistického režimu dostávali stále více do neřešitelné situace. Bráněním reformám nemohlo režim dále udržet, ale výraznější

⁷⁵ BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, roč. 15, č. 7, 2007, str. 45.

⁷⁶ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 589.

reformy by zároveň ohrožovaly trvání a fungování režimu. Navíc stranické vedení v souvislosti s probíhající perestrojkou Michaila Gorbačova v Sovětském svazu ztratilo jistotu podpory.⁷⁷

Československá hospodářská soustava byla založena na extenzivní cestě rozvoje. Do doby dokud zde byly zdroje, které bylo možno vtahovat do ekonomiky, byla tempa růstu v Československu dokonce vyšší než v západní Evropě. Kolem roku 1970 byly tyto extenzivní zdroje, zvláště v České republice, vyčerpány. Ve světě nastupovala etapa vývoje orientovaného zvláště na kvalitu, materializaci vědy a na efektivní výkon. Československá ekonomika však jen obtížně držela krok se západní Evropou. Na stejné množství finálního produktu se spotřebovávalo mnohem více energie, surovin, materiálů ve srovnání se západní Evropou. V západních zemích se totiž mohly stát revoluční dva ropné šoky, které vedly k technické revoluci ve sféře energetické náročnosti výroby, ke komputelizaci a automatizaci.⁷⁸

Československo po druhé světové válce dokázalo po dvě desítky let vtahovat do svého rozvoje extenzivní zdroje a zmenšovat rozdíl mezi ním a západní Evropou. Vytvářela se tak iluzorní představa, že tento pokus má naději na úspěch. Poté kdy ekonomická soustava převzala sovětský model, však nebyla připravena na využívání svobody intelektuálního rozvoje, bez kterého lepší společnost vytvořit nejde.⁷⁹

Vytvořený národní důchod stoupl v letech 1961-1970 na 173,3%, v letech 1971-1980 na 158,2% a v letech 1981-1989 na 117,8%. Produktivita práce, neboli vytvořený národní důchod na 1 pracovníka výrobní sféry, rostla ročně v osmdesátých letech o 1,3%,

⁷⁷ BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*, str. 160.

⁷⁸ BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, roč. 15, č. 7, 2007, str. 45.

⁷⁹ Tamtéž, str. 45.

tedy podstatně pomaleji než v letech sedmdesátých, kdy se jednalo o 4,3%.

Národní důchod a HDP (1980=100, výchozí hodnota je odvozená ze stálých cen národních měn)⁸⁰

Země	1980	1984	1985	1986	1987	1988	1989
ČSSR	100,00	105,60	108,70	111,50	113,80	117,00	117,70
Belgie	100,00	103,00	103,90	105,60	107,60	112,70	117,10
Dánsko	100,00	109,30	113,90	118,10	117,40	119,10	120,40
Francie	100,00	105,80	107,80	110,30	112,50	117,30	121,80
Nizozemsko	100,00	102,40	105,10	107,20	108,40	111,10	115,60
Portugalsko	100,00	101,70	104,50	108,80	114,60	119,10	125,20
Rakousko	100,00	104,20	106,70	108,00	110,10	114,30	118,90
USA	100,00	111,00	115,10	118,80	123,10	128,50	132,10

4.1 Československé hospodářství v první polovině 80. let

Hodnocení vývoje a stavu československého národního hospodářství ukazuje, že ekonomika ČSSR v první polovině 80. let výrazně zpomalila dynamiku růstu. Toto zpomalení již nastalo v období 6. pětiletky (1976 – 1980), kdy národní důchod sice vzrostl o 20%, hrubá zemědělská výroba o 9% a průmyslová výroba dokonce o 24, 2%, ale plánované úkoly splněny nebyly. Například vzestupného vývoje životní úrovně obyvatelstva bylo dosaženo za cenu dalšího růstu vnější zadluženosti. Hospodářská politika byla nucena zvýšit výkonnost ekonomiky především růstem její efektivnosti. Vývoj ale ukázal, že tento požadavek nebylo možné realizovat v krátkém časovém horizontu.⁸¹

Sedmý pětiletý plán (1981 – 1985) ve srovnání s předcházejícími pětiletkami v sobě zahrnoval některá specifika.

⁸⁰ BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, roč. 15, č. 7, 2007, str. 46.

⁸¹ SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, 2007, ISSN 0572-3043, str. 334.

Tento plán již nepočítal s dalším, v minulosti obvyklým přírůstkem surovinových, energetických a materiálových vstupů do výroby. Plán ještě více snížil přírůstek obyvatelstva v produktivním věku. Již v přípravě sedmé pětiletky se zohledňovalo další zhoršení vnějších podmínek, které ovlivňovaly domácí hospodářství.⁸²

Realizace úkolů 7. pětiletky nebyla nijak jednoduchá, jelikož stagnační tendence z konce 70. let pokračovaly i na počátku 80. let. Přírůstek vytvořeného národního důchodu klesl z 0,78 % v roce 1981 na 0,57 % v roce 1982. Tento výrazný pokles byl vystřídán krátkým oživením v letech 1983 a 1984. To bylo výsledkem zejména zvýšeného dovozu surovin, materiálů a energie ze Sovětského svazu. Ke kvalitativnímu obratu československé ekonomiky však nedošlo. Tuto skutečnost potvrdila i realizace poslední 8. pětiletky (1986 – 1990), kdy se opět projevil tendence stagnace.⁸³

V souvislosti s mezinárodní situací, s vysokou úrokovou mírou ze zahraničních úvěrů a s rostoucí zadlužeností zemí RVHP, věnovala hospodářská politika zvýšenou pozornost obnovení vnější ekonomické rovnováže. Například přechodnou antiimportní politikou se podařilo již na počátku 80. let dosáhnout aktivního salda jak celkové bilance zahraničního obchodu, tak v obchodu s tržními ekonomikami. Tím se vytvořil předpoklad ke snižování zadluženosti ve volně směnitelných měnách. To vedlo k tomu, že československá vláda byla schopna splatit podstatnou část svých závazků a v polovině 80. let patřila mezi státy s relativně velmi nízkým zahraničním dluhem a s vyrovnanou devizovou pozicí vůči světu. Splátky dluhů však předbíhaly návratnost pohledávek a některé

⁸² SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*, str. 199.

⁸³ SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, str. 334.

pohledávky byly nedobytné. V rámci zemí RVHP si ČSSR udržela v první polovině 80. let aktivní devizovou pozici.⁸⁴

Orientace zahraničního obchodu Československa

(v procentech)⁸⁵

Země	1970	1980	1989
Socialistické země	70	69,9	61,6
z toho Sovětský svaz	32,5	35,8	30,1
Nesocialistické země	30	30,1	38,4
z toho vyspělý kapitalistický Západ	22,4	23,1	31,1
rozvojový svět	7,6	7	7,3

Hlavní příčiny zpomalení tempa rozvoje československé ekonomiky je možné spatřit ve zhoršení mezinárodní situace a vnějších ekonomických podmínek. To se zejména týkalo růstu cen a snížené dostupnosti surovin a paliv a dále ve zmenšení dodávek energie pro výrobní spotřebu.⁸⁶

Na země východního bloku měla vliv také vleklá hospodářská recese v kapitalistickém světě a zostření mezinárodního napětí na počátku 80. let, které komplikovaly československý export. Mimo ostřejšího konkurenčního boje a celní diskriminace byla častěji uplatňována kvantitativní omezení dovozu výrobků ze socialistického Československa.⁸⁷

Pozitivním jevem počátku 80. let v domácím hospodářství byl proces vyrovnávání rozdílů mezi Slovenskem a českými zeměmi. Z historického pohledu krátkého období se podařilo překonat

⁸⁴ SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*, str. 199.

⁸⁵ RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*. Vyd. 1. V Praze: Oeconomica, 2010. 455 s. Vysokoškolská učebnice. ISBN 978-80-245-1696-7., str. 405.

⁸⁶ SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, str. 335.

⁸⁷ SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*, str. 199.

zpoždění Slovenska odhadované v meziválečném období v různých oblastech ekonomiky a sociální sféry na 30 až 70 let.⁸⁸

Úroveň Slovenska v relaci k českým zemím v přepočtu na jednoho obyvatele (pracovníka) v letech 1948 – 1989 (české země=100)⁸⁹

Ukazatel	1948	1960	1970	1989
Vytvořený národní důchod	61,20	74,40	78,80	85,70
na 1 pracovníka výrobní sféry	58,90	87,20	91,20	95,10
Použitý národní důchod	70,90	83,10	90,70	92,40
Osobní spotřeba	81,00	82,30	85,50	91,60
Základní výrobní fondy	57,90	80,20	85,80	98,30
Základní nevýrobní fondy	53,30	64,30	80,80	82,60
Hrubá průmyslová výroba	48,40	56,40	69,10	89,00
na 1 pracovníka průmyslu	95,40	107,30	106,10	109,80
Hrubá zemědělská výroba	98,70	110,10	101,50	94,60
na 1 pracovníka v zemědělství	59,40	73,40	73,60	79,50
na 1 ha zemědělské půdy	69,80	75,10	79,30	83,70
Průměrná měsíční mzda	91,60	96,70	98,20	98,50

Přetrvávající nepříznivý vývoj ekonomiky se stal hlavním důvodem k tomu, aby se XVII. sjezd KSČ v roce 1986 nezabýval podrobně jako dosud hodnocením hospodářského vývoje za posledních pět let, ale bilancoval nejvíce patnáctileté období realizace generální linie budování rozvinuté socialistické společnosti. Tento fakt byl zejména pro veřejnost přijatelnější, než bilance posledních pěti let, i když tento „oficiální optimismus“ nevydržel ani na 8. pětiletku. Hospodářská i politický systém „reálného socialismu“ se dostával od poloviny 80. let do stále výraznější krize.⁹⁰

⁸⁸ SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*, str. 200.

⁸⁹ Tamtéž, str. 200.

⁹⁰ SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, str. 335.

5 ČESKOSLOVENSKÉ HOSPODÁŘSTVÍ V DRUHÉ POLOVINĚ 80. LET

Základním strategickým cílem hospodářské politiky KSČ pro období 8. pětiletky (1986 – 1990) bylo urychlit sociální a ekonomický rozvoj identifikací a zvyšováním efektivnosti výroby, kvality práce a také přísné hospodárnosti. K realizaci těchto cílů bylo zapotřebí všestranně rozvíjet hospodářskou spolupráci se zeměmi RVHP. Dále bylo nutné urychlit vědeckotechnický pokrok a zejména zkvalitnit plánování a řízení československé ekonomiky.⁹¹

Neúspěšný hospodářský vývoj na počátku 80. let vyústil v nemožnost dalšího pokračování populistické politiky. Lubomír Štrougal na XVII. sjezdu KSČ v roce 1986 přiznal, že řešení některých vnitřních problémů v rozvoji ekonomiky se promítlo do sedmé pětiletky, ve které byla dána přednost obnovení rovnováhy ekonomického rozvoje před jeho dynamikou, která se zpomalila.⁹²

Uvolnění režimu v Sovětském svazu vedlo ke změnám i v socialistickém Československu. Nejvyšší českoslovenští představitelé se k reformám stavěli spíše pasivně. I přesto byl v letech 1986 – 1987 vypracován do té doby nejambicióznější program reformem.⁹³

Představitelům komunistické strany bylo jasné, že je nutné reformovat soustavu sociální spotřeby, ale neměli k tomu odvahu, protože nespokojenost obyvatelstva viditelně rostla. Díky tomu se KSČ snažila i nadále získat obyvatelstvo udržovanou velkorysou sociální politikou, avšak se změněnou rétorikou. „*Základem růstu životní úrovně musí být pracovní příjmy.*“ „*Naše sociálně*

⁹¹ SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, str. 335.

⁹² RÁKOSNÍK, Jakub a kol. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*, str. 187.

⁹³ SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, str. 335.

ekonomická politika musí bezpodmínečně zabezpečovat soulad růstu výdělků a produktivity práce. Dodržení této zásady je předpokladem rovnováhy na vnitřním trhu a kvality a kvality kupní síly koruny." Růst mezd byl tedy podmíněný produktivitou a zlepšení sociálního zabezpečení muselo být v souladu s vytvořenými zdroji.⁹⁴

Po událostech roku 1968 a následných vnitrostranických čistkách se však ukázalo, že strana je rezistentní vůči změnám, a tedy, že z jejího nitra naděje na reformu nemůže prakticky povstat. To se také prokázalo v částečně vynuceném nahrazení Gustáva Husáka ve funkci generálního tajemníka KSČ konzervativně sterilním Milošem Jakešem.⁹⁵

Výměna v nejvyšší stranické funkci neprobíhala úplně idylicky. Záznamy z jednání předsednictva ÚV KSČ z 19. listopadu 1987 svědčí o předem dohodnuté strategii části vedení, která měla vyústit v dosažení Husákova odstoupení z nejvyšší stranické funkce. Tato výměna potvrdila jiné než formální změny vycházející z KSČ a iluzornost radikálnějších změn. Navíc se neopakovala situace z doby Pražského jara, kdy intelektuální elita spolupracovala s reformními komunisty.⁹⁶

„Celé naše jednání navazující na závěry 7. zasedání ústředního výboru strany, bohatá diskuse, v níž, jak bylo uvedeno, vystoupilo 30 soudruzek a soudruhů a byla vyslovena řada podnětných připomínek... potvrzují, že projednávání závažných otázek práce strany v podmínkách přestavby a demokratizace bylo správné. Vážíme si kritického a sebekritického tónu... Tento duch je třeba vnést do celé strany. Je to hlavní předpoklad toho, aby všude zavál, jak se říká, nový svěží vítr, aby zápas za realizaci úkolů ...

⁹⁴ RÁKOSNÍK, Jakub a kol. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*, str. 188.

⁹⁵ RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*, str. 407.

⁹⁶ Tamtéž, str. 408.

nabyl žádoucí dynamiky... Vyžaduje to plně rozvinout práci strany v duchu gottwaldovské tradice „Čelem k masám“...⁹⁷

5.1 Miloš Jakeš – Generální tajemník ÚV KSČ (1987-1989)

Komunistickou kariéru započal Miloš Jakeš s koncem druhé světové války, kdy hned v roce 1945 vstoupil do KSČ a začal stoupat stranickou hierarchií. Postupně se stal předsedou základní organizace, paralelně předsedou OV ČSM. V roce 1946 pronikl do předsednictva okresního výboru strany. V letech 1950 – 1952 působil jako předseda Jednotného národního výboru ve Zlíně, kde řídil kolektivizaci zemědělství. Od roku 1952 zastával funkci tajemníka ÚV ČSM pro ideologii v Praze a v roce 1955 byl na tři roky vyslán do Sovětského svazu, do Moskvy, jako student Vysoké stranické školy.⁹⁸

Od svého návratu do Československa prošel řadou stranických funkcí. V roce 1966 byl stranickým sjezdem jmenován jako člen Ústřední kontrolní a revizní komise (ÚKRK) KSČ a od března 1968 zastával funkci předsedy ÚKRK. Po vpádu vojsk Varšavské smlouvy se významně podílel na stranických čistkách. Jakešovi toto přimknutí ke konzervativním silám po vpádu vojsk v srpnu 1968 předurčovalo jeho budoucí strmou politickou kariéru. V roce 1977 byl kooptován do ÚV KSČ a rovněž se stal tajemníkem ÚV KSČ pro oblast zemědělství, potravinářství a vodního hospodářství. V roce 1981 se stal tajemníkem ÚV KSČ pro oblast ekonomiky. Jakešův mocenský vzestup se završil v prosinci 1987 zvolením do funkce generálního tajemníka ÚV KSČ.⁹⁹

⁹⁷ Z vystoupení Miloše Jakeše na zasedání ÚV KSČ (duben 1988), RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*, str. 408.

⁹⁸ RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*, str. 436.

⁹⁹ Tamtéž, str. 437.

„Provedená změna ve funkci generálního tajemníka i rozhodnutí o zahájení přestavby bylo pozitivně přijato ve straně i široké veřejnosti. Chtěl bych poznamenat, že lidé uvítali změnu ve vedení strany bez ohledu na osobu, která to bude. Způsob provedení změny byl oceněn i u našich přátel v zahraničí, zejména v Moskvě. Osobně jsem toho názoru, že naše přestavba nevycházela z potřeb obnovy socialismu, neboť bez ohledu na všechny problémy naše společnost neztratila socialistický charakter. V našich podmínkách šlo o odstranění chyb a nedostatků a další upevnění a rozvoj socialismu.“¹⁰⁰

„Byl jsem si vědom i toho, že praktická realizace přestavby bude jak ve straně, tak i ve společnosti oslabována pasivitou, pohodlností v myšlení i jednání lidí, zakořeněným rovnostářstvím i aktivizací nepřátel socialismu“.¹⁰¹

5.2 Slušovické JZD jako neopomenutelný projekt

Pokud mluvíme o Československu osmdesátých let, většinou se v dnešním mediálním světě poukazuje na šedí ulic, stálé opakování politických hesel, nedostatek zboží nebo apatii společnosti. Toto vše pod patronací stárnoucí a strnulé vládnoucí komunistické strany. V době těžké normalizace osmdesátých let však můžeme nalézt také fenomény narušující obraz vnitřně chřadnoucí země. Jedním z nejviditelnějších projektů své doby, byl jistě Agrokombinát Slušovice. V tehdejší Československu jistě případ nejprogresivnějšího zemědělského družstva socialistické éry.¹⁰²

Agropodnik Slušovice představoval jeden ze symbolů tehdy široce probírané, ale ve skutečnosti nerealizované společensko-

¹⁰⁰ JAKEŠ, Miloš. *Dva roky generálním tajemníkem*. Vyd. 1. Praha: Regulus, 1996. 137 s., [69] s. portrétů a faksimile. Dokumenty; sv. 1. ISBN 80-901564-3-6., str. 72.

¹⁰¹ Tamtéž, str. 72.

¹⁰² SLINTÁK, Petr. *Hauři a perestrojka, Slušovické JZD jako inspirace přestavbového filmu*. 2012/01. Paměť a dějiny, str. 42.

hospodářské přestavby. Tedy i přesto, že slušovická přestavba začala řadu let před nástupem Michaila Gorbačova do čela politického bloku socialistických států. Příklad Slušovic se tak hodil k tomu, aby se stal v polovině 80. let inspirátorem nutných hospodářských reforem. I když ze Sovětského svazu přicházeli impulzy takzvané perestrojky, v Československu narážely na odpor konzervativního vedení KSČ, které nebylo reformní politice příliš nakloněno. Liberalizaci plánovaného hospodářství a společenskou obrodu se proto v ČSSR reálně uskutečňovat nedařilo. V československém centrálně plánovaném hospodářství představovaly Slušovice ležící v tehdejší okrese Gottwaldov jednu z výjimek.¹⁰³

Mezi příznivce postupné liberalizace a hospodářství patřili Lubomír Štrougal nebo Ladislav Adamec, kteří projekt Slušovic chápali jako pozitivní příklad úspěšného socialistického podniku. Prezident Gustáv Husák náležel do opačného názorového tábora. Agropodnik fungoval na základě prvků státem kontrolované a zároveň v určitých aspektech svobodné, tržní a inovativní ekonomiky, kterou vedl Ing. František Čuba.¹⁰⁴

„Lepší je udělat chybu, než nic nezkusit, říká docent Čuba. Když nastoupil do JZD Slušovice v roce 1963, mělo polnohospodářské družstvo obrát 1 milion korun. Dal si za cíl 100 milionů. Když dosáhl tento cíl, naplánoval si miliardu. Když dosáhl miliardu, dal si plán sto miliard.“ V roce 1990 představovaly Slušovice podnik, který měl 5000 zaměstnanců, 7000 družstevníků, 7 miliard obrát a 800 milionů zisk.¹⁰⁵

Agrokombinát Slušovice byl organizovaný v mikrostrukturách. Z pohledu dnešní doby se tato jednotka označuje jako SBU

¹⁰³ SLINTÁK, Petr. *Hauři a perestrojka, Slušovické JZD jako inspirace přestavbového filmu*, str. 42.

¹⁰⁴ Tamtéž, str. 43.

¹⁰⁵ KOŠTURIÁK, Ján. *František Čuba a Agrokombinát Slušovice*, str. 1.

(Strategic Business Unit) – tedy strategická podnikatelská jednotka. V každé mikrostruktuře podniku byly závody, které zajišťovaly chod potřebných procesů v rámci autonomní mikrostruktury. Na nižší úrovni byly oddělení a pracoviště, kde pracovaly autonomní týmy. Hlavní mikrostruktury byly zaměřené na polnohospodářskou výrobu, krmiva, potravinářskou výrobu, lesní a přidruženou výrobu, mikroelektroniku a kybernetiku, stavební a strojařskou výrobu, polnohospodářskou chemii a biochemii, dopravu a ostatní činnosti.¹⁰⁶

Slušovice byly skutečným hospodářským i společenským fenoménem. Představovaly zemědělské družstvo, které čile obchodovalo nejen se zeměmi socialistické soustavy, ale také s kapitalistickou cizinou. Byly ostrovem efektivity a realizačních příležitostí, kde politické názory a kádrová profil zaměstnanců hrály podružnou roli. Nabízely příklad hospodářské struktury založené na socialistických principech, ale v jednotlivých prvcích rozvíjející prvky tržní ekonomiky. Směsice vysokého sociálního zabezpečení i kulturní úrovně života družstevníků a ekonomické efektivity práce byl socialistickým ideálem, který se dařilo naplňovat jen výjimečně.¹⁰⁷

Informace o privilegovaných a plánovitě poskytnutých podporách ze strany státu však nikdy potvrzeny nebyly. Nejvyšší vedení družstva si naopak zakládalo na vytváření vlastních zdrojů a strategické soběstačnosti. Podle Františka Čuby byla přízeň vrcholných politiků vratká: *„Tehdejší vrchnost nás neměla zájem podporovat. Ministr vnitra Jaromír Obzina na nás dokonce vyhlásil bezpečnostně politické sledování. Tj. takové, které může vyhlásit bez vědomí okresního a krajského výboru KSČ. Z toho sledování byla vypracována stodvacetistránková zpráva, kterou dostal na stůl prezident Gustáv Husák. Bylo v ní ale tolik chyb, že pro nás naštěstí*

¹⁰⁶ KOŠTURIÁK, Ján. *František Čuba a Agrokombinát Slušovice*, str. 1.

¹⁰⁷ SLINTÁK, Petr. *Hauří a perestrojka, Slušovické JZD jako inspirace přestavbového filmu*, str. 44.

neměla žádný negativní důsledek. Z toho je ale vidět, že ne každý nám vycházel vstříc. Využívali jsme až na hranu tehdejší zákony."¹⁰⁸

Na straně jedné sloužily Slušovice jako výkladní skříň režimu a důkaz možného úspěchu státem řízeného hospodářství, na druhé však znepokojovali komunistické představitele, kteří se obávali jakýchkoliv zásadnějších reforem. Příčiny rozpadu agrokombinátu dodnes vyvolávají polemiky a celé řady diskusí.

Na otázku proč se impérium Slušovic po sametové revoluci rozpadlo, odpověděl i jeho tvůrce František Čuba. „*I mne to zajímalo a nechal jsem si zpracovat studii. Její autor mi jí přečetl a přede mnou jí skartoval. Byly to silné politické skupiny, které potřebovaly zničit všechno, co za socialismu fungovalo – polnohospodářské podniky a náš měl v tomto destrukčním plánu nejvyšší prioritu.*“¹⁰⁹

5.3 Tuzemský Export (TUZEX)

Tuzex, obchod, který vznikl pro prodej zboží v drobném za cizí měny, oficiálně vznikl 1. 7. 1957. Stalo se tak z rozhodnutí ministerstva zahraničního obchodu. Komunističtí představitelé se nechali inspirovat ve Všesvazovém sdružení Torgsin v Sovětském svazu, který padesátých letech procházel mimořádně vážnými zásobovacími problémy způsobené neuváženou kolektivizací zemědělství a překotným budováním průmyslu přesahujícím hospodářské možnosti země. Dále pak v převážně amerických a kanadských zprostředkovatelských společnostech, které po 2. světové válce organizovaly zasílání dárkových balíčků s potravinami a nedostatkovým zbožím do válkou zničené Evropy.¹¹⁰

¹⁰⁸ SLINTÁK, Petr. *Hauři a perestrojka, Slušovické JZD jako inspirace přestavbového filmu*, str. 44.

¹⁰⁹ KOŠTURIÁK, Ján. *František Čuba a Agrokombinát Slušovice*, str. 3.

¹¹⁰ ŠUSTEK, Zbyšek, KARASIEWICZ, Vít a KLIM, Martin. *Odběrní poukazy Tuzexu*. Brno: Merkur Revue, 2005. 115 s. ISBN 80-903662-0-1., str. 6.

Podle těchto vzorů bylo vytvořeno oddělení národního podniku Obchodní domy a Slovenské obchodní domy, označené zkratkou EX. Postupně byla vytvořena samostatná akciová společnost Darex (Dárkový export). Zpočátku k nákupu v Darexu opravňoval prodejní odpočet deviz nebo zlata, který od roku 1950 nahradily tzv. bony, které měly vyloučit neoprávněné nákupy a podvody. Hlavním cílem Darexu bylo konkurovat zahraničním dárkovým akcím a získávat tímto způsobem hodnotné devizy od československých emigrantů. Dalším cílem bylo získávat valuty a zlato ukrývané domácím obyvatelstvem a motivovat nakupující k vyšším útratám. Nevýhodná politika Darexu později vyústila v založení nového podniku zahraničního obchodu Tuzex. Tuzex měl za úkol odbít zejména na území Československa a dále prodávat československé exportní zboží za valuty, resp. bony získané prodejem valut, za průměrné světové ceny.¹¹¹

Nakupovat v Tuzexu mohli cizinci a ti českoslovenští občané, kteří získali devizové prostředky za zahraničí jako dar od příbuzných a známých, výživné, mzdu, honoráře, dědictví, uspořili z diet ze služebních cest, nebo nabídli k odkupu Státní bance československé zlato nebo valuty. Působení Tuzexu bylo dále podpořeno úpravou celních tarifů tak, aby nákup zboží v Tuzexu byl výhodnější než jeho dovoz ze zahraničí. Činnost Tuzexu postupně rostla a rozšiřovala se i síť prodejen a jejich specializace.¹¹²

Tuzexové ceny byly stanovovány jako průměrné světové ceny a tím se odlišovaly od domácí cenové hladiny. Odběrní poukazy se za devizy neprodávaly se stanovenou výší 100%, ale za úřední kurz. Významná byl dále i fakt, že značná část zákazníků Tuzexu mohla získat odběrní poukazy jen nelegálně na černém trhu. Díky těmto

¹¹¹ ŠUSTEK, Zbyšek, KARASIEWICZ, Vít a KLIM, Martin. *Odběrní poukazy Tuzexu*, str. 7.

¹¹² Tamtéž, str. 7.

faktorům se vyvíjel kurz tuzexové a normální koruny, který se pohyboval kolem poměru 5:1.¹¹³

Činnost Tuzexu byla ve svém průběhu několikrát reformována a změnila svůj statut. Konec Tuzexu přinesla změna politického režimu v roce 1989 a následná hospodářská transformace. Původní poslání Tuzexu se ztrácelo v nových podmínkách, kdy postupně docházelo k zavedení vnitřní směnitelnosti měny, uvolňování prodeje západních valut, možnost volného cestování do západních států a změna hospodářské orientace. Konec činnosti Tuzexu byl zákon č.22/1992 Sb., o Státní bance československé, který opět prosadil, že jedinými zákonnými platidly na území Československa jsou bankovky a mince vydané Státní bankou československou. O konečné likvidaci Tuzexu k 1. 1. 1998 bylo rozhodnuto setkáním valné hromady 16. 1. 1997.¹¹⁴

¹¹³ ŠUSTEK, Zbyšek, KARASIEWICZ, Vít a KLIM, Martin. *Odběrní poukazy Tuzexu*, str. 8.

¹¹⁴ Tamtéž, str. 9.

6 POČÁTKY ČESKOSLOVENSKÉ PŘESTAVBY A POTÍŽE S PROSAZENÍM PROJEKTU

Snaha reformovat ekonomický systém se v některých socialistických zemích objevila již v šedesátých letech. Nejsilnější pak byla snaha o tržní reformu v Maďarsku a Československu. Českoslovenští reformní ekonomové pod vedením Oty Šika se snažili o zavedení prvků *tržního socialismu i samosprávného socialismu*. Kvůli invazi vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 však nikdy uskutečněna nebyla.¹¹⁵

Až do poloviny osmdesátých let v Československu obecně platilo, že výběr témat, která bylo možno kritizovat, byl přísně omezen kvůli zachování konformity se sovětským vzorem. Kritika nesměla překročit hranice vytyčení v rámci dokumentu „Poučení z krizového vývoje“. Proto byl pojem reformy výrazně negativně zabarven. V období normalizace sice úplně nevymizel, ale kvůli jeho vazbě na hospodářské reformy šedesátých let mu bylo přisouzeno reprezentovat v souladu s oficiální interpretací pražského jara, tedy vše negativní a opovržením hodné, co se v socialistické společnosti vyskytlo.¹¹⁶

Zejména v posledních deseti letech fungování socialistického Československa se výkonnost domácí ekonomiky ve srovnání s vyspělými zeměmi výrazně zhoršila, nikoli však v kontextu s většinou socialistických zemí. Základním rysem československé ekonomiky jsou výrazné mikroekonomické deformace a poměrně překvapivá, a tedy diskutabilní, makroekonomická stabilita. Největší problémy ekonomické přeměny však leží v mikroekonomické oblasti.

¹¹⁵ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 14.

¹¹⁶ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. Vyd. 1. Praha: Scriptorium, 2011. 243 s. ISBN 978-80-87271-31-5., , str. 55.

Avšak nezbytnou podmínkou úspěchu mikroekonomické přeměny je však makroekonomická politika.¹¹⁷

Pokud se nejvyšší stranické vedení a vláda v normalizačním období přece jen odhodlaly k hospodářským změnám, bylo zapotřebí je nejen zasadit do soustavy osvědčených pojmů jako „zdokonalení“ nebo, „intenzifikace“ a tedy jim dát i název odlišný od reform nepopulárního pražského jara. Kromě „intenzifikace“, „rovnováhy“ a „efektivity“, tedy tří klíčových pojmů zastřešujících oficiální texty o socialistickém hospodářství, se do popředí dostaly další hesla a motivy, např. „mobilizace vnitřních rezerv“, „zvyšování rentability a společenské produktivity práce“, „posílení vyváženého růstu ekonomiky“, „zvyšování tlaku na prosazení zásad hospodárnosti a efektivnosti“. Málokdo sice věděl, jak lze tyto požadavky uplatňovat v praxi, aniž by se narušila ideologická stavba rozvinutého socialismu a jeho rozvinutého centralizovaného hospodářského systému.¹¹⁸

Oficiální stanoviska se k vývoji v Sovětském svazu či prezentaci Gorbačových textů, tehdy již plných „přestavby“, neoplývaly v Československu reformním entuziazmem. Velmi často byly plné oslavné rétoriky výtahů socialismu a zdůrazňovaly návaznost „urychlení“ na koncepci „rozvinuté socialistické společnosti“. Na uzavřených stranických jednáních i směrem k veřejnosti se dokonce začínala preferovat specifika československého socialismu. Stranické vedení KSČ se totiž obávalo, aby změny v Sovětském svazu nevyvolávaly příliš velká očekávání. Například působení Michaila Gorbačova bylo převážně prezentované při výkladech jeho mírových aktivit.¹¹⁹

¹¹⁷ ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, [1990]. 46 s. Archy; sv. 4. ISBN 80-7106-008-9., str. 7.

¹¹⁸ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, str. 57.

¹¹⁹ Tamtéž, str. 60.

6.1 Vliv perestrojky na přestavbu v Československu

Sovětská ekonomika a celkový trh RVHP na počátku osmdesátých let nacházel v těžké krizi. Zkorumpované a zestárlé komunistické špičky v Sovětském svazu již nebyly schopné čelit krizi a roku 1985 zvolily do čela ÚV KSSS „umírněného“ komunistu Michaila Gorbačova, aparátčíka bez ekonomického vzdělání. Ten se pokusil tzv. perestrojkou, neboli přestavbou, dosáhnout uvolnění mezinárodního napětí, které mělo vést ke snížení vojenských výdajů, zvýšit výrobu mobilizací technologických zdrojů a oživit společnost liberalizací, demokratizací a otevřeností (glasnost).¹²⁰

Gorbačov osobně věřil v ideje socialismu a další možný rozvoj sovětského člověka. Jeho odpůrci se domnívají, že byl do čela ÚV KSSS dosazen, aby Sovětský svaz zevnitř rozložil. Avšak bylo tomu přesně naopak, Sovětský svaz se rozpadal již dlouho a Gorbačov mu prodloužil život o tolik, o kolik to bylo možné.¹²¹

Fáze perestrojky se nesla ve znamení daňové a peněžní nerovnováhy a nestability hospodářského systému. Vznikala nová družstva, která alespoň částečně nabízela nedostatkové zboží. Gorbačov preferoval zavedení potřebných reforem, pro jejichž přípravu sestavil dva soupeřící týmy ekonomů. První skupina prosazovala přímý přechod k volnému trhu, avšak druhá skupina vedená premiérem N. I. Ryžkovem prosazovala prospěšnost centralizace a odmítala soukromé vlastnictví. Tyto návrhy však byly spojeny v jeden kompromisní plán, na jehož základě byl přijat zákon o státních podnicích, který zaváděl program samosprávy a samofinancování. Dále byla zrušena řídicí struktura, která měla doposud garantovat plnění plánu, ale nebyl zaveden skutečný svobodný trh.¹²²

¹²⁰ STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16. - 20. století)*, str. 118.

¹²¹ Tamtéž, str. 118.

¹²² Tamtéž, str. 120.

Samotná perestrojka byla z hlediska československé perspektivy dlouho chápána jako primárně sovětský projekt s nejistými výsledky. Opatrnost stranického vedení ve vztahu k přestavbě je možné zpětně chápat jako vyčkávací moment, kdy se jasněji ukáže závaznost projektu pro celý sovětský blok. Navzdory jasným signálům ze Sovětského svazu čekalo československé stranické vedení na rozhodný okamžik. Na XXVII. sjezdu strany sice Gorbačov ve svém projevu ohlašoval radikální změny a sjezd ÚV KSSS schválil uvedení zásad přestavby 12. pětiletého plánu, ale až do konce roku 1986, nebylo úplně jasné, zda v Sovětském svazu neprobíhá jen další ideologická kampaň, která se hospodářských poměrů i mocenských vztahů nakonec nebude týkat.¹²³

Vedení nejvyšších představitelů KSČ bylo uvedeno do velmi složité situace. Sovětská politika nápravy se výrazně podobala reformním pokusům Pražského jara. Politika přímo z ÚV KSSS vykazovala jasné změny i na úrovni bloku, na které již musel reagovat i Gustáv Husák v průběhu své květnové návštěvy v Moskvě v roce 1986. Rozbíhající změny se v první fázi týkali ekonomiky. Sovětská reforma směřovala ke změně stávajícího hospodářského systému a potřebovala přesvědčit ostatní státy východního bloku k provedení analogických kroků.¹²⁴

Změny, které vykazovala sovětská politika, byly zařazeny na program jednání 17. sjezdu KSČ, který se konal 24. - 28. března 1986. Zpráva generálního tajemníka Gustáva Husáka o činnosti strany, stejně jako Štrougalův projekt hospodářské strategie pro osmou pětiletku (1985 - 1990), vypovídaly o stále větší potřebě stranického vedení najít východiska a cesty rozvoje, která by

¹²³ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, str. 62.

¹²⁴ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989.*, str. 590.

zaručila vnitropolitickou stabilitu, sociální konsensus a přetrvání systému.¹²⁵

To že připravované změny nezůstanou jen na papíře, bylo pro československé stranické vedení patrné až na plénu ÚV KSSS v lednu 1987, kdy byla nejen dovršena personální proměna sovětského vedení ve prospěch Gorbačovových lidí, ale projektu přestavby se zde otevírala cesta do právní sféry. Model se Sovětským svazem nyní představoval předložit razantnější reformní návrhy a použít nový přestavbový slovník ve změně mocenskopolitického uspořádání. K významnému formulačnímu posunu v československém prostředí došlo v lednu 1987, kdy se postupně prosadilo pojetí československé přestavby. Tedy od této chvíle i v Československu nyní mělo platit, že budou zaváděny hospodářské reformy a kromě toho se budou řešit klíčové hierarchie rozhodovacích procesů.¹²⁶

Na Zasedání ÚV KSČ ve dnech 17. – 18. prosince 1987 bylo rozhodnuto o jmenování Miloše Jakeše do funkce generálního tajemníka ÚV KSČ. Gustáv Husák poté pokračoval pouze ve funkci prezidenta ČSSR. Stranické a státní vedení bylo pak stále početněji reprezentováno konzervativci, kteří byli úzce spjatí se srpnovou intervencí roku 1968, revoluční dělnicko-rolnickou vládou a s Brežněvovou politikou normalizace.¹²⁷

Představitelé nejvyššího vedení ÚV KSSS se však z různých důvodů přikláněli na stranu Miloše Jakeše, od kterého očekávali dynamičtější přístup v zavádění reformy a schopnost jejich realizace bez zbytečného napětí uvnitř ÚV KSČ a také v československé společnosti. Faktem, že se kromě Jakeše dostávali do čela i další

¹²⁵ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 591.

¹²⁶ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, str. 63.

¹²⁷ BENČÍK, Antonín. *Téma: Alexander Dubček. 2.*, dopl. vyd. Praha: Křesťanskosociální hnutí, 2012. 340 s. ISBN 978-80-87493-20-5., str. 150.

jeho spolustraníci, způsobil, že Československá přestavba byla ve své reálné podobě charakterizována neprováděním zásadních změn, pouze těch nezbytně nutných bez zásadního vlivu na směr československého socialismu. Československé cíle a úkoly přestavby se omezily pouze na hospodářství. Mělo dojít pouze k posílení zpracovatelského průmyslu, obratu od extensivně kvantitativní orientace k vysoké kvalitě, energeticky méně náročné výrobě, zavedení nové ekonomie času a také zavedení vysoké podnikatelské aktivity jako neúprosné podmínky konkurenceschopnosti na světových socialistických a kapitalistických trzích.¹²⁸

Stranické vedení KSČ tušilo, že při velkorysém otevření přístupu k reformám, může snadno zpochybnit celé existující socialistické uspořádání, a proto pojímalo přestavbu s nízkou aktivitou činností. Ve druhé polovině roku 1987 však došlo k významné události, kdy do diskuse vstoupil návrh zákona o státním podniku.¹²⁹

KSČ až do konce režimu a při každé příležitosti zdůrazňovala podporu sovětské zahraniční politiky, v souvislosti s proměnou sovětsko-amerických vztahů však koncem roku 1987 byla ochotna přizpůsobit nové atmosféře i vlastní „slovník“. Formou tzv. Jakešova návrhu se snažila o vytvoření pásma důvěry ve střední Evropě a přispět tak alespoň navenek k celkovému uvolnění. Československá komunistická vláda nadále vyzdvihovala význam vztahů s SSSR, jako naším nejbližším spojencem a největším hospodářským partnerem.¹³⁰

Odrazem neprůchodnosti systémových změn se stalo přijetí „Komplexního dokumentu pro přebudování hospodářského

¹²⁸ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, str. 72.

¹²⁹ Tamtéž, str. 73.

¹³⁰ DEJMEK, Jindřich. *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992): vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*. 1. vyd. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002. 384 s. ISBN 80-86547-07-8., str. 130.

mechanismu“ v roce 1987. Dokument sice nesliboval komplexní přestavbu stávajícího všeobecného systému, ale přesto byl později stranickým vedením ještě více umírněn. Stranické vedení KSČ se i přes všechna vystoupení, fráze a schválené zákony o plánech podniků a jejich vystupování jako samostatných ekonomických subjektů, o zemědělských družstvech, nebylo schopno vzdát se způsobu centrálního řízení v ekonomice. Spuštění celého komplexu změn, kdy byla připravována i nová ústava, bylo plánováno až na rok 1990.¹³¹

*„Nebylo jednoduché realizovat program přestavby, neboť ÚV KSČ se setkával nejen s podporou, ale i s pochybnostmi, odporem i obavami, zda to neoslabí socialismus. Naopak odpůrci socialismu, jejichž snahou bylo zneužít politiku přestavby pro své cíle, nás kritizovali zvláště tam, kde jsme bránili její socialistický charakter“.*¹³²

V říjnu 1988 na plénu ÚV KSČ bylo rozhodnuto o rozvoji ideologické práce s cílem aktivně působit na změnu myšlení a jednání lidí, aby správně pochopili smysl přestavby i její obsah včetně překonání setrvačnosti a dogmatismu. V prosinci 1988 byly projednány úkoly na rok 1989 včetně dalšího postupu hospodářské reformy. „Důležité bylo rozhodnutí uplatnit principy reformy o celý rok dříve proti předpokladům, a to již od 1. ledna 1990.“ Bylo rozhodnuto o urychlení veškerých prací s tím spojených. V některých oblastech služeb a v zemědělství byla reforma zahájena k 1. lednu 1989.¹³³

„Problém tedy té československé přestavby... Tedy my, já tam byl krátkou dobu, ale ti kolegové, kteří mají dnes osmdesát a byli tam nepřetržitě od roku 1968. Tam byl ten problém, ne handicap,

¹³¹ RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*, str. 409.

¹³² JAKEŠ, Miloš. *Dva roky generálním tajemníkem*, str. 77.

¹³³ Tamtéž, str. 77.

*ale řekl bych nadbytečná bdělost a ostražitost, aby se nezopakoval rok 1968, který vedl pozici Československa přece jen do jiné roviny než ostatní socialistické země kolem nás. U nás se ta bdělost, ostražitost vlastně projevovala v tom, že už některé referáty a některá hesla byla tu a tam správná, tu a tam se objevily i nějaké drobnější krůčky, ale v podstatě se to spíše hrálo, než aby se to dělalo. A to byl tedy ten problém.*¹³⁴

6.2 *Opozice komunistického režimu v 80. letech, Nezávislé iniciativy*

Nástup Michaila Gorbačova do čela Sovětského svazu výrazně ovlivnil mezinárodní situaci včetně tehdejšího ČSSR. Politika Sovětského svazu spočívala v ustupování Brežněvovy doktríny, která určovala vztahy mezi zeměmi východní Evropy a proklamovala odpovědnost SSSR a jednotlivých států za vývoj každé z nich s právem vojenského zásahu, kdykoliv by byl socialismus ohrožen. Naopak Gorbačov se řídil zásadou „svobodné volby“, která dala právo každé zemi, aby si zvolila sama cestu, po které půjde. Tím otevřel cestu i k revolučním přeměnám v jednotlivých zemích východního bloku.¹³⁵

Gorbačovův nástup do čela ÚV KSSS podstatně ovlivnil vývoj a charakter disidentského hnutí. Také díky tomu došlo v druhé polovině 80. let k výrazné aktivizaci opozice v Československu. V den dvacátého výročí invaze vojsk Varšavské smlouvy, 21. srpna 1988, došlo k velké demonstraci, která prezentovala nespokojenost se stávajícím režimem i stálou přítomností sovětských vojsk na

¹³⁴ Z rozhovoru s Miroslavem Štěpánem (bývalý vedoucí tajemník městského výboru v Praze), RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*, str. 411.

¹³⁵ OTÁHAL, Michal. *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*. 1. vyd. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 2011. 649 s. ISBN 978-80-7285-137-9, str. 275.

československém území. Demonstrace byla potlačena zákrokem bezpečnostních složek. Tuto opoziční demonstraci následovaly další protestní akce, aktivizace a politizace nezávislých iniciativ a hnutí, které se snažily zapojit do dění i veřejnost. Velký ohlas vzbudila zejména petice „Několik vět“, jenž byla vypracována signatáři „Charty 77“.¹³⁶

Mezi opoziční hnutí patřil Klub právní podpory (KPP) založený 14. února 1989, který podporoval shromažďování a zveřejňování údajů jak o případech osob stíhaných v rozporu se zákonem, tak informace o životě postiženého, poskytovat podporu a pomoc osobám nejen v trestním, ale i občanskoprávním a správním řízení. Iniciativa sociální obrany (ISO), která vznikla na podzim 1988, byla zaměřena podobně. Její úvodní prohlášení podepsalo 33 občanů včetně řady disidentů z řad Charty 77. Dále vznikl Výbor na obranu a za propuštění politických vězňů, Kruh přátel Polsko-československé solidarity a například Demokratická iniciativa, jejíž aktivitou bylo vymezení poměrů k normalizačnímu režimu. Vycházeli ze zásady, že co není zakázáno, je dovoleno.¹³⁷

Komunistické vedení, které usilovalo o zachování stávajícího politického systému a odmítající jakékoliv reformy, se ocitlo v izolaci a snažilo se situaci řešit nasazením represivních složek. Díky rozsáhlé síti tajných spolupracovníků měla Státní bezpečnost (Stb.) přehled o činnosti nezávislých iniciativ včetně jejich plánovaných akcí. Dle jejich hlášení se *„aktivita vnitřního protivníka výrazně orientuje na přípravu provokačních a konfrontačních akcí a při výročí srpna 1968 plánuje sjednotit své stoupence (podklady pro informaci*

¹³⁶ BÁRTA, Milan. *ÚSTR, K zajištění klidu a veřejného pořádku..., Zásah bezpečnostních složek proti demonstrantům na Václavském náměstí 20. - 21. srpna 1989. Paměť a dějiny. 2009/04.*, str. 5.

¹³⁷ OTÁHAL, Michal. *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*, str. 352

o bezpečnostní situaci v ČSSR, 2. 8. 1989), dostat do pohybu masy obyvatelstva a destabilizovat situaci".¹³⁸

Příslušníci StB se snažili zamezit setkáním opozičních skupin, případně je narušit nebo předčasně ukončit. U vytipovaných představitelů opozice byly prováděny preventivní výslechy, domovní prohlídky zaměřené na hledání neschválených tiskovin, byli varováni před pobytem v srpnových dnech, kdy se blížilo například zmíněné výročí invaze vojsk Varšavské smlouvy. U některých bylo zahájeno trestní stíhání, v jehož důsledku byli vzati do vazby.¹³⁹

V průběhu konce osmdesátých let také vznikaly nezávislé iniciativy se socialistickou orientací, Klub za socialistickou přestavbu – Obroda. V opozici byli totiž od nástupu vedení KSČ v čele s Gustávem Husákem také exkomunisté. Netvořili však homogenní skupinu, a někteří z nich, například Petr Pithart, se se socialismem rozešel a aktivně působil v Chartě 77. Jiní se přiklonili v Chartě 77 k radikálnímu proudu a někteří si svou komunistickou orientaci podrželi. Velmi často se tito „exkomunisté“ snažili navazovat na obrodný proces z roku 1968. Popud k jejich aktivizování dal Gorbačov svou politikou perestrojky a glasnosti, díky němuž si tyto skupiny začali klást i politické cíle.¹⁴⁰

6.2.1 Charta 77

Sovětský svaz dokázal, po srpnových událostech roku 1968, pomocí normalizace přetvořit Československou republiku v poslušný satelit. Součástí nové československo-sovětské dohody z května 1970 byla i Brežněvova doktrína o omezené suverenitě. Na území republiky zůstala okupační vojska v síle pěti divizí a stala se nástrojem trvalého tlaku a kontroly. Společnost byla permanentně zastrašována postihy opozice a pražští normalizátoři jen s krajní

¹³⁸ BÁRTA, Milan. *ÚSTR, K zajištění klidu a veřejného pořádku..., Zásah bezpečnostních složek proti demonstrantům na Václavském náměstí 20. - 21. srpna 1989*, str. 7.

¹³⁹ *Tamtéž*, str. 7.

¹⁴⁰ OTÁHAL, Michal. *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*, str. 407.

neochotou přijímali procesy uvolňování v mezinárodních vztazích a odmítali i sebemenší pokus o liberalizaci režimu.¹⁴¹

Rok 1977 znamená opět období určitého vrcholu komunismu a dosažení cílů. Jedná se o dosažení mocenské stability, relativní ekonomické prosperity, sociálního smíru a také v podobě détente a dovršeného helsinského procesu i k plnému mezinárodnímu uznání. V okamžiku zdánlivého úspěchu a uspokojení se objevují nové problémy, opozice nového typu v podobě Charty 77 a s ní spojená až hysterická reakce komunistického režimu v podobě Anitcharty a dalších kampaní vedených proti jejím signatářům v roce 1977.¹⁴²

Pro vznik Charty 77 byla důležitá vnitropolitická podmínka ke sblížení hlavních opozičních proudů na programu lidských práv. Pojítkem se stával „společný zájem všech těchto proudů na zárukách základních politických a občanských práv, bez nichž nikdo, ani marxisté ani křesťané, neměli naději na jakékoliv působení v legální poloze.“¹⁴³

V případě Charty 77 čelí režim jistému ohrožení a nebezpečí a vedle mocensko-politických opatření reaguje na rozpoutání masové propagandistické kampaně. V těchto případech jsou stránky tisku zahlceny titulky, úvodníky, komentáři, či „dopisy čtenářů“.¹⁴⁴

Reakce režimu v případě Charty 77 byl o neadresném odmítnutí a vyjádření podpory straně. O pouhých dvanáct let později budou právě „chartisté“ asistovat u definitivního pádu režimu. V roce 1977 spočívá politická legitimita vládnoucí garnitury v nároku na to, že likvidovala kontrarevoluční pokus v roce 1968 a zajistila stabilitu, klid na práci, obnovila normální život společnosti a to

¹⁴¹ NÁLEVKA, Vladimír. *Studená válka*, str. 195.

¹⁴² ČERMÁK, František, CVRČEK, Václav a SCHMIEDTOVÁ, Věra. *Slovník komunistické totality*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010. 302 s. Korpusová lexikografie; sv. 3. ISBN 978-80-7422-060-9., str. 14

¹⁴³ OTÁHAL, Michal. *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*, str. 125.

¹⁴⁴ ČERMÁK, František, CVRČEK, Václav a SCHMIEDTOVÁ, Věra. *Slovník komunistické totality*, str. 14.

navždy. Jen připustit, že se jednalo opětovně o opravdové ohrožení socialismu, by znamenalo přiznat i vlastní neúspěch a narušovalo by to vybudovanou legitimitu Husákovy normalizační garnitury.¹⁴⁵

6.2.2 Několik vět

Petici Několik vět byla zveřejněna ve čtvrtek 29. června 1989 Svobodnou Evropou ve večerním pořadu Události a názory spolu s výběrem jmen prvních signatářů. Tentýž den odvíšal text Několika vět i Hlas Ameriky a BBC. Následující den jej v plném znění zveřejnil vídeňský deník Standard a některé světové deníky pak otiskly výtahy z něj. Tato petice požadovala v sedmi bodech propuštění politických vězňů, neomezenou svobodu shromažďování, legalizaci nezávislých iniciativ, objektivně informující sdělovací prostředky, respektování náboženské svobody, péči o životní prostředí a zahájení svobodné diskuse o hlavních problémech poválečných československých dějin. Petice byla koncipována jako otevřená, tedy mohl jí podepsat každý, kdo souhlasil s jejím zněním.¹⁴⁶

Hlavním autorem textu byl Václav Havel, autorem názvu, jenž měl symbolicky navazovat na provolání „Dva tisíce slov“ z června 1968, pak Jiří Křížan. V úvodní části vyzvali autoři československé státní vedení k provedení důsledných systémových změn a zahájení svobodné a demokratické diskuse. Koncepce textu byla převážně o lidských právech, nikoli o textu politickém. Text bývá často považován za umírněný, který nezpochybňuje a neútočí přímo na mocenský monopol Komunistické strany Československa, nýbrž požaduje dialog a svobodnou diskusi.¹⁴⁷

¹⁴⁵ ČERMÁK, František, CVRČEK, Václav a SCHMIEDTOVÁ, Věra. *Slovník komunistické totality*, str. 14.

¹⁴⁶ URBAN, Jiří. *ÚSTR, Několik vět, Posledních pět měsíců komunistické diktatury petiční optikou*. Paměť a dějiny. 2010/01, str. 20.

¹⁴⁷ Tamtéž, str. 21.

Právě koncepce textu, která vybízela k realistickým věcem, poskytovala prostor umožňující se co nejširšímu okruhu občanů identifikovat s jeho požadavky. To byl také záměr jeho autorů. Pod petici Několik vět se podepisovali nejen disidenti, umělci a vědečtí pracovníci, ale i lidé, kteří pracovali ve státních orgánech, v dělnických profesích, či dokonce komunisté. Petici také podpořily všechny nezávislé iniciativy.¹⁴⁸

V podmínkách totalitního Československa bylo samozřejmé, že se o tomto dokumentu brzy dozvěděla i Státní bezpečnost. Komunistický režim reagoval zprávou bezpečnostních složek o *konspirativním rozšiřování protisocialisticky zaměřené tiskoviny s názvem „Několik vět“ v Severomoravském kraji*". Tato zpráva již přinesla zcela přesnou informaci o obsahu zmíněných sedmi bodů, charakteru petice a předpokládaném autorství Václava Havla.¹⁴⁹

„Podpisová akce má nabýt masového charakteru (pokryt celou ČSSR) a má sloužit jako tzv. lidová anketa s cílem ověření podpory opozice v prostředí nejširších lidových mas.“ Státní bezpečnost již 22. června (tedy 7 dní před oficiálním zveřejněním v rozhlasové stanici Svobodná Evropa) disponovala zcela jasnými a přesnými informacemi. 23. června považovala autorství Václava Havla jako potvrzené. Závěrem bylo konstatováno, že *„byla přijata opatření ke kontrole nátlakové akce a jejímu narušení.“*¹⁵⁰

Trestní stíhání signatářů petice „Několik vět“ probíhalo až do 17. listopadu roku 1989, kdy leze pozorovat jistou bezradnost vyšetřovatelů ve smyslu právní kvalifikace a důkazní nouze. 7. prosince 1989 bylo vydáno rozhodnutí, kdy usnesením mjr. Jaroše bylo trestní stíhání zahájené věci Několik vět pro trestný čin pobuřování zastaveno s odůvodněním, že „vzhledem ke změně

¹⁴⁸ URBAN, Jiří. *ÚSTR, Několik vět, Posledních pět měsíců komunistické diktatury petiční optikou. Paměť a dějiny. 2010/01*, str. 22.

¹⁴⁹ Tamtéž, str. 22.

¹⁵⁰ Tamtéž, str. 23.

situace zanikla trestnost činu. Bilance: „*Pod petici Několik vět, napsal v listopadovém čísle Lidových novin Jan Ruml, se podepsalo 37 tisíc signatářů.*“¹⁵¹

¹⁵¹ URBAN, Jiří. *ÚSTR, Několik vět, Posledních pět měsíců komunistické diktatury petiční optikou. Paměť a dějiny. 2010/01, str. 44.*

7 HLAVNÍ EKONOMICKÉ PROBLÉMY ČESKOSLOVENSKA

7.1 Mikroekonomická situace

Trh kapitálu

Všechny ekonomiky, které podléhaly centrálnímu plánování, trpěla i československá ekonomika na trzích zdrojů i finálních výrobků cenovými deformacemi a kvantitativními omezeními. Vládnoucí režim dokonale potlačil trh kapitálu. Finanční instituce se vyvinuly nedostatečně a množství finančních prostředků na trhu je malé. Kapitál byl mezi podniky a ostatní uživatele alokovan zcela arbitrálně. Úroková míra ve spořitelnách byla až donedávna držena na nehybné a nízké úrovni, pro podniky pak byla reálná úroková míra nulová nebo dokonce negativní. Pro podnik mající přístup ke kapitálu, bylo tudíž výhodné užívat co nejvíc kapitálu. Ze společenského hlediska to výhodné nebylo, znamenalo to plýtvání a ztráty. Kromě nulového úroku poskytovala vláda ztrátovým podnikům subvence.¹⁵²

Trh práce

Strana nabídky pracovala v rámci tohoto trhu poměrně dobře. Jednotlivci a domácnosti mohly volně reagovat na ekonomické signály. Hlavní deformaci na straně nabídky vytvářel nefungující trh bytů, který omezoval mobilitu pracovních sil. Na straně poptávky však byl trh práce deformován mnohem výrazněji. Tradiční socialistické podniky nadměrně hromadily pracovní síly a přenášely svou rigiditu i na trh práce.¹⁵³

¹⁵² ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, str. 10.

¹⁵³ ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, str. 10.

Trh výrobků, organizace průmyslu a obchod

Trh výrobků trpěl podobnými deformacemi cen a kvantitativními omezeními jako ostatní trhy. Stanovení výše cen bylo určeno na základě netržních kritérií a jejich arbitrální výše spolu se stejně arbitrálními subvencemi znemožňovalo objektivní zhodnocení ekonomické efektivity podniku. Mohlo tedy dojít jistě k tomu, že i poměrně výkonné podniky vykazovaly malé výkony, malou přidanou hodnotu, protože měly neúměrně vysoké ceny vstupů a nízké ceny výrobků.¹⁵⁴

Důsledkem centralizovaného systému je také zkreslená průmyslová struktura, která se vyznačovala převahou velkých státních podniků. Tato struktura vedla k malé rozmanitosti výrobků a všeobecné ztrnulosti v průmyslové výrobě. V zahraničním obchodu byly dvě třetiny uskutečňovány v rámci RVHP, toho třetina přímo se Sovětským svazem. Obchod v rámci RVHP byl uskutečňován na základě komplikovaného systému dohod a s ostatními nečlenskými zeměmi veden v „tvrdých měnách“.¹⁵⁵

Z dnešního pohledu se jeví jako paradoxní situace, kdy v 80. letech, v době polské politické a ekonomické krize, by polští občané v našich obchodech vykoupili prakticky všechno zboží, byl režim nucen zareagovat omezením devizových prostředků pro turisty z dané země. Ze strany ČSSR došlo ke zvýšení kursového poměru v daném rozmezí 10-ti, resp. 20-ti %. Později se kurs upravil tak, že jestliže jde o plus nebo minus 20% procent, umožňuje to upravit vzájemný kursový poměr o plných 40%.¹⁵⁶

Měkké plány a automatické financování podniků vedly k nadměrnému využívání zdrojů. Systém neznal nezaměstnanost a

¹⁵⁴ ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, str. 11.

¹⁵⁵ Tamtéž, str. 12.

¹⁵⁶ KAIZR, Josef. *RVHP, Jak se tvořily kursy a moje vzpomínky z cest, Maďarsko, Polsko, Východní Německo, Rumunsko, Bulharsko, Rusko*. Praha. 2012, 69. s., str. 8.

žádnou volnou výrobní kapacitu. Plnění plánů bylo nejvíce ohroženo momentálním nedostatkem určitých surovin, materiálů, dílů, které podnik nutně potřeboval k vlastní výrobě. Socialistická ekonomika byla vlastně permanentně přehřátá. V tržním prostředí by takové přehřátí nutně muselo vést k inflaci.¹⁵⁷

7.2 Makroekonomická situace

Tak jako v jiných socialistických zemích bylo i v Československu hlavním makroekonomickým problémem zpomalení hospodářského růstu. Průměrný růst národního důchodu se snížil z 5% z let sedmdesátých na 2% let osmdesátých. Jak odhadují českoslovenští i zahraniční experti, reálná míra inflace, nezahrnutá do oficiálních údajů, uváděná tempa růstu dostihuje, takže ve skutečnosti ekonomika v osmdesátých letech určitě stagnovala.¹⁵⁸

Jedním z dalších znaků nedostatečného fungování plánovitého hospodářství byla černá a šedá ekonomika. Vznikala a rozvíjela se, protože oficiální ekonomika nedokázala zabezpečovat poptávku po požadovaném zboží a službách na straně jedné, a nedávala dostatek příležitostí k uplatnění schopností lidí a k adekvátním legálním výdělkům na straně druhé. Přílišná centralizace a státní forma vlastnictví se jejím postupnému narůstání stala příčinou. Vzájemná nerovnováha mezi poptávkou a nabídkou šance stínové ekonomiky vůbec vytvářela. Je velmi obtížné kvantifikovat rozsah stínové ekonomiky, i přesto roku 1989 udávají někteří autoři, že tvořila 6% HDP.¹⁵⁹

V oblasti osobní spotřeby bylo v Československu dosaženo vysokého stupně nasycení základních potřeb všech vrstev obyvatel.

¹⁵⁷ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 13.

¹⁵⁸ ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, str. 12.

¹⁵⁹ BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, roč. 15, č. 7, 2007, str. 48.

Prakticky neexistovala nezaměstnanost ani bezdomovectví. Ve srovnání se západní Evropou byla vybavenost a spotřeba domácností zcela odlišná. Životní úroveň obyvatelstva se po celé období vyvíjela podle modelu založeného na začátku orientace na socialismus, Sovětský svaz. Tento směr představoval reakci na problémy konce čtyřicátých a začátku padesátých let a odpovídal ideologickým dobovým představám. Tento model zajišťoval práci pro všechny vrstvy obyvatelstva, rovnostářské uspokojování základních složek životní úrovně v podobě standardního zboží. Dále preferoval společenskou spotřebu před osobní.¹⁶⁰

7.2.1 Makroekonomická nerovnováha: příčiny, důsledky

Obecným znakem centrálně plánovaných ekonomik byla vykazovaná makroekonomická rovnováha. Tyto ekonomiky však neznaly inflaci, nezaměstnanost, schodky státního rozpočtu, ani schodky platební bilance. Pojem makroekonomické nerovnováhy přinesly do těchto ekonomik až tržní reformy. Takzvaný fenomén měkkých rozpočtů měl za následek, že podnikový sektor vydával více peněz, než kolik dokázal vydělat prodejem své produkce. Podniky ve ztrátě dokázaly získat od státu dotace a úvěry na pokrytí svých ztrát a stát tím byl nucen uvádět do oběhu stále více peněz. Agregátní poptávka tedy začala převyšovat agregátní nabídku. Díky tomu, že ceny byly regulovány, neprojevil se převis poptávky v inflaci, ale v nedostatku.¹⁶¹

Makroekonomická situace se díky tomuto jevu jevila z hlediska inflace poměrně příznivě. Určité inflační tlaky byly sice zřejmé, ale byly méně výrazné než v ostatních socialistických zemích. V období 1979 – 1989 se podle oficiálních údajů zvýšily úspory a hotovost, držené obyvatelstvem, o 55%, zatímco maloobchodní ceny vzrostly

¹⁶⁰ BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, roč. 15, č. 7, 2007, str. 48.

¹⁶¹ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 17.

o 22%. Západní odhad skutečného růstu maloobchodních cen za stejné období byl 44%. Tato hypotéza byla také potvrzena statistickými údaji. Hotovost a úspory obyvatelstva činily v roce 1979 77% objemu maloobchodního prodeje a v roce 1989 již 100%. Tento růst měnového převisu mohl vyústit v prudký inflační tlak, pokud by se obyvatelstvo začalo obávat nepříznivého budoucího makroekonomického vývoje, především inflace.¹⁶²

Centrálně plánované hospodářství v sobě skrývá tzv. fenomén „potlačené inflace“. Potlačená inflace se od otevřené inflace tržních ekonomik liší právě tím, že je provázena tržní nerovnováhou. K její odstranění bylo nutné uvolnit ceny, což by pochopitelně proměnilo potlačenou inflaci v inflaci otevřenou.¹⁶³

Výsledky analýzy rozvoje československé ekonomiky, ve kterém národní ekonomika vstupovala do posledního desetiletí 20. století, ukazovaly prohlubující rozpor mezi vysokým konvenčním průmyslovým potenciálem a tradiční strukturou československé výroby na straně jedné a požadavky, které byly kladeny na moderní ekonomiku na straně druhé. Realizované zásahy do ekonomiky, které nejvyšší představitelé KSČ plánovali od roku 1987, byly v konečném důsledku malé a nedostačující. Důležitou roli mohla sehrát obava z růstu sociálního napětí při realizaci razantních změn ve struktuře československé ekonomiky, dále určitá míra skepse a neochota rychlého a efektivního přechodu k tržní ekonomice.¹⁶⁴

¹⁶² ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, str. 13.

¹⁶³ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 18.

¹⁶⁴ JANÁČEK, Kamil a kol. *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV, 1990. 245 s. Výzkumné publikace EÚ; sv. 358. ISBN 80-7006-044-1., str. 14.

7.3 Stav ekonomiky a vývojové tendence

„Velice závažné a nepříjemné je zjištění, že se postupně zhoršuje postavení Československa i mezi státy RVHP. Hlavní příčinou relativně snižující se ekonomické úrovně Československa jsou nejen kvantitativní, ale především kvalitativní charakteristiky produkce a výkonů. Docilované kilogramové ceny ve vývozu klíčového odvětví, strojírenství, na trhy EHS se pohybují na úrovni jedné čtvrtiny cen, které na tomto trhu docilují vyspělé kapitalistické země. Jsou nižší než ceny dosahované za odpovídající výrobky z Maďarska a Německé demokratické republiky.“¹⁶⁵

Na konci osmdesátých let jsou nízká a klesající tempa růstu dosahována při rostoucí zadluženosti ekonomiky v konvertibilních měnách. Brutto zadluženost koncem roku 1989 dosáhla téměř 8 miliard USD. Tato skutečnost nepřispěla k řešení vnitřní ekonomické rovnováhy a nepřinesla zlepšení vývozní výkonnosti ani celkové efektivnosti.¹⁶⁶

Velmi významná byla také vnitřní zadluženost, která narůstala zejména v osmdesátých letech. Jedná se o odloženou renovaci zastaralého výrobního parku, infrastruktury včetně bytového fondu, dopravní sítě a telekomunikací. Dále také kritický stav životního prostředí.¹⁶⁷

Tehdejší ekonomové spatřovali příčinu klesající dynamiky a nízké efektivnosti československé ekonomiky v přetrvávání vysoce centralizované soustavy plánování a řízení hospodářství. Z pohledu dnešních ekonomů je zřejmé, že existující problémy byly zakódovány v samé podstatě centrálně plánované ekonomiky, v níž

¹⁶⁵ JANÁČEK, Kamil a kol. *Československá ekonomika na prahu devadesátých let.*, str. 12.

¹⁶⁶ Tamtéž, str. 13.

¹⁶⁷ Tamtéž, str. 13.

*„plán nebyl schopen nahradit fungování trhu, pružně reagovat na spotřebitelskou poptávku a efektivně regulovat výrobu“.*¹⁶⁸

Nejvyšší představitelé KSČ oddalovali sociálně konfliktní změny, kdy například nedošlo k útlumu nerentabilních odvětví, výroby, podniků, oblastí a přesunů zdrojů ve prospěch dynamických a rentabilních aktivit v souvislosti se změnami poptávky, technologií a cen světové ekonomiky. Přesto analýzy vývoje v osmdesátých letech ukazovaly, že při zachování dosavadní struktury výroby a existující úrovně národohospodářské efektivnosti již dosahování 3 % temp růstu nadále povede k rostoucí zadluženosti.¹⁶⁹

¹⁶⁸ SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*, str. 201.

¹⁶⁹ JANÁČEK, Kamil a kol. *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*, str. 14.

8 ROZPAD VÝCHODNÍHO BLOKU

Na přelomu sedmé a osmé dekády 20. století postupně dospěla sovětská totalita do systémové krize. K tradičním ekonomickým problémům, které nedokázaly vyřešit nedokonalé pokusy o reformu byrokratického hospodářského mechanismu, se připojily signály dopadů nerovnoměrného demografického vývoje, obrovské ekologické potíže a v neposlední řadě také i mravní devastace celé společnosti. Na tvorbě hrubého národního produktu se podílel těžký průmysl 75% a vojensko-průmyslový komplex dosahoval 20% národního důchodu. Potřebné devíza zajišťovali sovětské ekonomice pouze vývoz ropy, zemního plynu a nezpracovaného dříví.¹⁷⁰

Socialistické ekonomiky obecně prožívaly dlouhá období ekonomického růstu, ten byl však do značné míry ovlivněn *extenzivním růstem*, založeným na vysoké míře *kapitálových investic* a na rostoucí *exploataci přírodních zdrojů*. Komunističtí představitelé byli přesvědčeni, že budování socialismu předpokládá primárně vybudovat těžký průmysl včetně energetiky, hutnictví a strojírenství. Tato odvětví byla náročná na přírodní zdroje a kapitálové investice.¹⁷¹

Nadměrná preference průmyslu vedla k deformované struktuře socialistické ekonomiky, ve které měl příliš velký podíl zejména těžký průmysl, zatímco sektor služeb byl rozvinutý nedostatečně. Komunističtí představitelé podleli myšlence hospodářské nezávislosti na kapitalistickém světě a v důsledku toho systém upřednostňoval průmysl a zemědělství. Struktura socialistických ekonomik se tak stále více vzdalovala ekonomice kapitalistické, kde ekonomický pokrok vedl k postupnému snižování podílu zemědělství a průmyslu a narůstání sektoru služeb. V Československu byl v roce 1980 podíl průmyslu na HDP 63%, zatímco v Rakousku činil jen

¹⁷⁰ NÁLEVKA, Vladimír. *Studená válka*, str. 194.

¹⁷¹ HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 13.

40%. Podíl služeb byl v Československu 30%, zatímco v Rakousku s 56% téměř dvojnásobný.¹⁷²

Je také možné obecně konstatovat, že tržní reformy v socialistických zemích nesplnily očekávání jejich tvůrců. Jako pozitivní přínos lze brát změnu chování podnikových manažerů státních podniků, kteří se začali orientovat na zisk a osvojili si tržní chování, dále alespoň oficiální diskuse komunistických představitelů o myšlence zavedení soukromého podnikání ve službách a obchodu, které by mohlo vézt k růstu sektoru služeb. Ekonomiky socialistických zemí byly destabilizovány makroekonomickými nerovnováhami a bylo zřejmé, že socialistická ekonomika nemůže být efektivně reformována, ale musí být transformována v ekonomiku kapitalistickou.¹⁷³

8.1 *Dominový efekt, sametová revoluce*

Pro sametovou revoluci v Československu bylo zásadní, že v srpnu a září roku 1989 se Sovětský svaz nenávratně propadl do izolacionalismu. Michail Gorbačov se perestrojkou postupně dostal do situace, kdy jej mohla zachránit jen velká materiální podpora ze Západu. Na představy o domácí demokratizaci totiž nastavil vizi o tom, že sovětské zahraničně-politické zájmy jsou totožné se zájmy Západu.¹⁷⁴

Historici se asi nikdy neshodnou, jestli šlo ze strany Gorbačova v teorii perestrojky a glasnosti o vychytralost, zradu, přesvědčený demokratismus či normální lidskou hloupost. Obecně ale platí, že dobrý politik je ten, který předává svou zemi v lepším stavu a

¹⁷² HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*, str. 14.

¹⁷³ Tamtéž, str. 18.

¹⁷⁴ KREJČÍ, Oskar. *Sametová revoluce: Pohled ze Strakovky, Praha: Britské listy. 2004. 1. vydání. 36 s., str. 9.*

ekonomické kondici, než ji převzal. To však rozhodně není Gorbačovův případ.¹⁷⁵

Postoj Moskvy k jejímu vnějšímu impériu se pod Gorbačovovým vedením vyvíjel od odmítání reforem, přes váhání až po jejich podporu a postoj, který v konečném důsledku přinesl vítězství jednotlivých revolucí roku 1989. Politika Sovětského svazu posledních dvou let byla o prosazování posílení spolupráce, modernizaci ekonomik, restrukturalizaci a rozvoj nových forem spolupráce. Dále se zdůrazňovala myšlenka pokračování RVHP bez zavádění tržních prvků.¹⁷⁶

Na konci 80. let pracovalo proti komunismu celé spektrum na sebe navazujících faktorů. V metafyzické rovině zde byla i křesťanská víra, která byla v přímém rozporu s marxismem-leninismem. I nevěřící již odmítali žít ve lži komunismu. Jelikož opakem lži je pravda a křesťanství je Pravdou, byla i tímto způsobem posilována rezistence proti komunismu.¹⁷⁷

8.2 Demontáž socialismu v Československu

6. července roku 1989 otevřel cestu k revolucím Gorbačovův projev v Radě Evropy ve Štrasburku. Formuloval zde podstaty Moskvy ke státům bloku a zdůraznil, že „sociální a politický řád v té či oné zemi se měnil v minulosti a může se měnit i napříště. Je to však výsadní záležitost národů samých a jejich volby. Jakékoliv zasahování do vnitřních záležitostí, jakékoliv pokusy omezit svrchovanost států, jak přátel a spojenců, tak kohokoliv, jsou nepřijatelné.“ Gorbačovova myšlenka, která stála za zahraniční politikou ve východní Evropě, bylo přesvědčení, že socialismus je

¹⁷⁵ KREJČÍ, Oskar. *Sametová revoluce: Pohled ze Strakovky*, str. 9.

¹⁷⁶ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 644.

¹⁷⁷ CHODAKIEWICZ, Marek, Jan. *ÚSTR, Rok 1989 pohledem historiků*. 2014/03. Paměť a dějiny., str. 132.

reformovatelný. Při rozpadání se východního bloku se i on v poslední fázi přesvědčil, že sovětský systém je nereformovatelný s nemožností dále udržovat.¹⁷⁸

Změna sovětské velmocenské politiky v izolovanou spustila dominový efekt postupně ve všech státech tehdejšího východního bloku. Obecně se dá i konstatovat, že vývoj v Československu byl opožděn. Všude v sousedských komunistických státech byli v rozebírání socialismu dál. Konstrukci české a slovenské státnosti, povahu režimu, ale také volbu jeho reprezentantů nelze oddělit od celoevropských změn. Socialistický svaz československé mládeže například zorganizoval manifestaci u příležitosti 17. listopadu až týden po pádu berlínské zdi.¹⁷⁹

Z hlediska geopolitického bylo vše rozhodnuto již v srpnu 1989. Před východoevropskými komunisty stál jen výběr cesty, jak předat moc. Praxe ukázala, že nabízené varianty byly pouze dvě.

- Vítězství reformních sil ve vládnoucí komunistické straně a následné postupné předávání moci ve státě opozici prostřednictvím voleb.
- 2) Rozklad vládnoucí komunistické strany a přímé předání moci ve státě, například sametová revoluce v Československu. Moc bylo obecně možné předat v krvi, nebo bez ní. To, že v Československu krev netekla, opět není náhoda. Zásahu na tom mají členové obou „střetnutivších“ táborů.¹⁸⁰

Z teoretického hlediska neodpovídal komunistický režim v letech 1969-1989 klasické definici totalitních režimů, kdy místo ideologické čistoty a směřování ke konečnému dokonalému stavu lidstva se kladl největší důraz na poslušnost stranickému vedení, místo

¹⁷⁸ VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 645.

¹⁷⁹ KREJČÍ, Oskar. *Sametová revoluce: Pohled ze Strakovky*, str. 10.

¹⁸⁰ KREJČÍ, Oskar. *Sametová revoluce: Pohled ze Strakovky*, str. 11.

podpory budovatelského nadšení se propaganda zaměřovala především na obhajobu režimu jako garanta zajištění materiálních hodnot občanů.¹⁸¹

Fáze normalizace se také poněkud vymyká klasickým politologickým typologiím. Je značně dynamická a nejvýrazněji se z celého období blíží totalitnímu charakteru.¹⁸²

8.3 *Institucionální vývoj po roce 1989*

V listopadu 1989 došlo v tehdejší Československu ke změně politického režimu, kdy padl dosavadní autoritativní komunistický režim a začala fáze označovaná jako přechod k demokracii. Důležitým mezníkem na cestě k politické pluralitě bylo vypuštění ústavních článků o vedoucí úloze Komunistické strany Československa ve společnosti a Národní frontě, a také článku o marxismu-leninismu jako státní ideologii. Poté následovala celá řada dílčích změn Ústavy a jiných zákonů, které se týkaly fungování rodící se pluralitní demokracie.¹⁸³

V lednu 1990 byl přijat zákon o politických stranách, na jehož základě mohly svobodně vznikat nové politické strany a hnutí. Ve dnech 8. – 9. června 1990 proběhly první svobodné volby do všech tří zákonodárných sborů, Federálního shromáždění, České národní rady a Slovenské národní rady.¹⁸⁴

V prosinci 1989 na mimořádném sjezdu bylo také rozhodnuto o vytvoření územní organizace komunistů v českých zemích. V březnu 1990 proběhl zakládající sjezd samostatné Komunistické strany

¹⁸¹ BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*, str. 160.

¹⁸² Tamtéž, str. 160.

¹⁸³ KUBÁT, Michal et al. *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*. 1. vyd. Praha: Eurolex Bohemia, 2004. 432 s. Politologie. ISBN 80-86432-92-0, str. 94.

¹⁸⁴ Tamtéž, str. 94.

Čech a Moravy (KSČM) jako nástupnické straně KSČ. Strana je od roku 1990 trvale parlamentní stranou.¹⁸⁵

„Komunisté nadále zůstávají antisystémovou stranou, která odmítá současný demokratický politický systém, jenž podle ní dává svobodu a demokracii jen bohatým, ale za to přináší zločinnosti, korupce a prostituce a omezování občanských a sociálních práv. Programovým cílem KSČM je socialismus.“ Mezi hlavní volební bašty komunistické strany jsou Ústecký kraj, Karlovarský kraj, Zlínský kraj a Moravskoslezský kraj.¹⁸⁶

¹⁸⁵ KUBÁT, Michal et al. *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*, str. 94.

¹⁸⁶ Tamtéž, str. 114.

ZÁVĚR

S nástupem Michaila Gorbačova do čela v Sovětském svazu se od druhé poloviny osmdesátých let začala měnit vnitřní i zahraniční politika do té doby určující a nejsilnější země tehdejšího východního bloku. Sovětská politika perestrojky, glasnosti a zahraniční politiky nevměšování měla také značný vliv na nejvyšší konzervativní představitele komunistické strany v Československu. Pomalá a nerozhodná reakce nejvyššího stranického vedení KSČ vedla k růstu napětí a postupnému tlaku opozice až k jeho eskalaci v listopadu 1989, kdy komunistický režim skončil. Pro Československo tím skončila více než čtyřicetiletá totalitní vláda, která se na svém konci nebyla schopna reformovat dle komunistické politiky přestavby.

Z pohledu vládnoucí garnitury, která byla v čele státu od srpnové invaze roku 1968, však můžeme také mluvit o úspěchu zavedené politiky normalizace včetně posílení represivních složek, jelikož byl komunistický režim zdárně zakonzervován a opozice výrazně eliminována. V případě prezidenta a generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka byla pohnutka k politice normalizace ryze mocenská, a to jak uvnitř KSČ, tak na mezinárodním poli. Rozhodla tedy racionalita podpořená vhodnou ideologií dané doby.

Pádem režimu v listopadu 1989 také končí centrálně plánované hospodářství. S odstupem času a s dnešními zkušenostmi je zřejmé, že naplánovat výrobu včetně produktů do posledního knoflíku, či páru bot prakticky není možné. Není to možné i proto, že v rámci pětiletky se mění potřeby společnosti. Toto je možné vztáhnout i na dnešní dobu jaké se vyráběli mobilní telefony před pěti lety a nyní. Dovolím si konstatovat, že plán pětiletok by nedokázal úspěšně vytvořit ani nejlepší tým ekonomů celého světa.

V případě otázky jak byli vlastně spokojeni představitelé ÚV KSČ s hospodářskou situací v osmdesátých letech, jsem dospěl k názoru, že si postupné zaostávání domácího hospodářství za

zeměmi Západu uvědomovali, ovšem nebyli schopni veřejně připustit, že je třeba přistoupit k tržnímu hospodářství, které by popřelo předchozí ideologie centrálního plánování. Proto se například ve svých prohlášeních generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš snažil vysvětlit potřebu politiky přestavby jako reformy a následné další podpory socialismu s přijetím možností zlepšení a odstraněním chyb.

V případě otázky k možnosti udržení stávajícího komunistického režimu jsem dospěl k názoru, že se mohla prodloužit jeho životnost pouze o řády let, jelikož by v sousedních zemích východního bloku nebyla podpora v obdobné politice. Prodloužení komunistického režimu by bylo možné jen v případě rychlého jednání vlády a přijetí alespoň částečného tržního hospodářství včetně zavedení soukromého podnikání.

K pádu komunistického režimu v zemích východního bloku se také váže konec Rady pro vzájemnou hospodářskou pomoc (RVHP formálně ukončila svou činnost 28. června 1991). Ekonomika RVHP sloužila politickým, mocenským a ideologickým vizím, nikoli jednotlivým státům. Jako pozitivní můžeme brát pouze vytvoření infrastrukturních projektů, kdy byly vybudovány energetické sítě s ropou, zemním plynem a atomovou energetikou.

Politika zemí východního bloku včetně tehdejšího socialistického Československa osmdesátých let prokázala neschopnost přijetí reálných a efektivních reforem politického zřízení, které by zajistilo lepší životní úroveň občanů než ve státech s tržním hospodářstvím. Zásadním ukazatelem pro budoucnost režimu se ukázala ekonomická neefektivita centrálně plánovaného hospodářství, nefunkčnost zahraniční politiky v podobě RVHP i samotný totalitní režim.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Seznam použitých českých zdrojů

BÁLEK, Alexej. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze, Praha, roč. 15, č. 7, 2007, ISSN 0572-3043*

BALÍK, Stanislav et al. *Politický systém českých zemí 1848-1989*. 3. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2011. 178 s. Monografie; sv. č. 9. ISBN 978-80-210-5438-7.

BÁRTA, Milan. *ÚSTR, K zajištění klidu a veřejného pořádku..., Zásah bezpečnostních složek proti demonstrantům na Václavském náměstí 20. - 21. srpna 1989. Paměť a dějiny. 2009/04.*

BENČÍK, Antonín. *Téma: Alexander Dubček. 2., dopl. vyd.* Praha: Křesťanskosociální hnutí, 2012. 340 s. ISBN 978-80-87493-20-5.

ČERMÁK, František, CVRČEK, Václav a SCHMIEDTOVÁ, Věra. *Slovník komunistické totality*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010. 302 s. Korpusová lexikografie; sv. 3. ISBN 978-80-7422-060-9.

DEJMEK, Jindřich. *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992): vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*. 1. vyd. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002. 384 s. ISBN 80-86547-07-8.

DRDA, Adam. DUDEK, Petr. NĚMEČEK, Tomáš. TOMEK, Prokop. *Jeden svět na školách, Příběhy bezpráví – Nástroje normalizační moci*. Vyd. 1. Praha: Člověk v tísni, o. p. s., 2012. 330 s. 978-80-87456-32-3.

GERŠLOVÁ, Jana a SEKANINA, Milan. *Teze k přednáškám předmětu Dějiny národního hospodářství*. Ostrava: Vysoká škola báňská - Technická univerzita, Ekonomická fakulta, 2002. 128 s. ISBN 80-248-0203-1.

HOLMAN, Robert a kol. *Dějiny ekonomického myšlení*. 2. vyd. Praha: C.H. Beck, 2001. xxv, 541 s. Beckovy ekonomické učebnice. ISBN 80-7179-631-X.

- HOLMAN, Robert. *Transformace české ekonomiky: v komparaci s dalšími zeměmi střední Evropy*. Vyd. 1. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2000. 106 s. Ekonomika, právo, politika. ISBN 80-902795-6-2.
- CHODAKIEWICZ, Marek, Jan, *ÚSTR, Rok 1989 pohledem historiků*. 2014/03. Paměť a dějiny.
- JAKEŠ, Miloš. *Dva roky generálním tajemníkem*. Vyd. 1. Praha: Regulus, 1996. 137 s., [69] s. portrétů a faksimile. Dokumenty; sv. 1. ISBN 80-901564-3-6.
- JANÁČEK, Kamil a kol. *Československá ekonomika na prahu devadesátých let*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV, 1990. 245 s. Výzkumné publikace EÚ; sv. 358. ISBN 80-7006-044-1.
- KOCOURKOVÁ, Jiřina et al. *Propopulační politika - ano či ne: sborník textů*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002. 73 s. Ekonomika, právo, politika; č. 21/2002. ISBN 80-86547-19-1.
- KUBÁT, Michal et al. *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*. 1. vyd. Praha: Eurolex Bohemia, 2004. 432 s. Politologie. ISBN 80-86432-92-0.
- KUČERA, Milan. *Demografie 4, Revue pro výzkum populačního vývoje*. Číslo 4/2008. ročník 50. Praha: Český statistický úřad. 80 s.
- LOUŽEK, Marek, ed. *Českoslovenští a čeští prezidenti: sborník textů*. Vyd. 1. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002. 151 s. Ekonomika, právo, politika, č. 18/2002. ISBN 80-86547-22-1.
- NÁLEVKA, Vladimír. *Studená válka*. Vyd. 1. Praha: Triton, 2003. 234 s. Dějiny do kapsy; sv. 22. ISBN 80-7254-327-X.
- OTÁHAL, Michal. *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*. 1. vyd. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 2011. 649 s. ISBN 978-80-7285-137-9.
- PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. Vyd. 1. Praha: Scriptorium, 2011. 243 s. ISBN 978-80-87271-31-5.

- RÁKOSNÍK, Jakub a kol. *Sociální stát v Československu: právně-institucionální vývoj v letech 1918-1992*. Praha: Auditorium, 2012. 416 s. ISBN 978-80-87284-30-8.
- RATAJ, Jan a HOUDA, Přemysl. *Československo v proměnách komunistického režimu*. Vyd. 1. V Praze: Oeconomica, 2010. 455 s. Vysokoškolská učebnice. ISBN 978-80-245-1696-7.
- SEKANINA, Milan. *Acta Oeconomica Pragensia, Vědecký časopis Vysoké školy ekonomické v Praze*, Praha, roč. 15, č. 7, 2007, ISSN 0572-3043
- SIRŮČEK, Pavel a kol. *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie: (vývoj, současnost, výhledy)*. Vyd. 1. Slaný: Melandrium, 2007. 511 s. ISBN 978-80-86175-53-9.
- SLINTÁK, Petr. *Hauří a perestrojka, Slušovické JZD jako inspirace přestavbového filmu*. 2012/01. Paměť a dějiny.
- ŠUBRTOVÁ, Alena a PURŠ, Jaroslav. *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1989. XIX, 691 s.
- ŠULC, Zdislav. *Hospodářská politika*. Vyd. 1. Praha: Consus, 1993. 163 s. ISBN 80-901004-7-3.
- STELLNER, František a kol. *Hospodářské dějiny (16.-20. století)*. Vyd. 1. V Praze: Oeconomica, 2006. 139 s. ISBN 80-245-1141-X.
- ŠUSTEK, Zbyšek, KARASIEWICZ, Vít a KLIM, Martin. *Odběrní poukazy Tuzexu*. Brno: Merkur Revue, 2005. 115 s. ISBN 80-903662-0-1.
- ŠVEJNAR, Jan a KOTRBA, Josef. *Strategie ekonomické přeměny Československa*. Praha: Lidové noviny, [1990]. 46 s. Archy; sv. 4. ISBN 80-7106-008-9.
- URBAN, Jiří. *ÚSTR, Několik vět, Posledních pět měsíců komunistické diktatury petiční optikou*. Paměť a dějiny. 2010/01.
- VACULÍK, Ludvík. *Všichni naši prezidenti, Deset mužů z Hradu*. Monotematické číslo časopisu Reflex. Praha. 2008. 87 s.

VYKOUKAL, Jiří, TEJCHMAN, Miroslav a LITERA, Bohuslav. *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. 1. vyd. Praha: Libri, 2000. 860 s. Historická řada. ISBN 80-85983-82-6.

ŽÍDEK, Libor. *Světové hospodářství: distanční studijní opora*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Ekonomicko-správní fakulta, 2004. 184, [21] s. ISBN 80-210-3407-6.

Seznam použitých internetových zdrojů

KAIZR, Josef. *RVHP, Jak se tvořily kursy a moje vzpomínky z cest, Maďarsko, Polsko, Východní Německo, Rumunsko, Bulharsko, Rusko*. Praha: www.totalita.cz. 2012, Dostupné z: http://totalita.cz/txt/txt_kaizr_vzpominky_z_cest.pdf

KOŠTURIAK, Ján. *František Čuba a Agrokombinát Slušovice*.

Dostupné z:

<http://www.ipaservis.sk/UserFiles/File/ZL/Prumyslove%20inzenyrstv%20casopis/Franti%20ek%20C4%8Cuba%20a%20Agrokombin%20Slu%20ovice.pdf>

KREJČÍ, Oskar. *Sametová revoluce: Pohled ze Strakovky, Praha: Britské listy*. 2004. 1. vydání. Dostupné z: <http://www.blisty.cz/art/20454.html>, 36 s.

BIBLIOGRAFICKÉ ÚDAJE

Jméno autora: Jakub Mikšovský

Obor: Evropská hospodářskosprávní studia

Forma studia: kombinované studium

Název práce: Rozklad socialistické diktatury v Československu druhé poloviny 80. let

Rok: 2015

Počet stran textu: 75

Celkový počet stran příloh: 14

Počet titulů českých použitých zdrojů: 34

Počet internetových zdrojů: 3

Vedoucí práce: PhDr. Jiří Noha, PhD.